

Польська
Республіка
в боротьбі
1939–1945

МАЦЕЙ КОРКУЦЬ

*Польська
Республіка
в боротьбі*

МАЦЕЙ КОРКУЦЬ

1939–1945

ІНСТИТУТ
НАЦІОНАЛЬНОЇ
ПАМ'ЯТІ

Рецензенти

проф. Марек Вежбіцький
д-р Здзіслав Зблєвський

Переклад і редагування (за заявою МЗС Польщі):
IURIDICO Legal & Financial Translations Sp. z o.o.

Коректура
Колектив

Проект обкладинки
Ельжбета Вага-Краєвська

Графічне оформлення, набір і верстка
Колектив

Друк та палітурка
Pasaż Sp. z o.o.
ul. Rydlówka 24, 30-363 Kraków

ISBN 978-83-8098-768-5

© Інститут національної пам'яті – Комісія з розслідування злочинів проти польського народу,
Варшава 2019

ЗМІСТ

Вступне слово	5
I. Версальська система	7
II. 1939: війна на самоті замість «кліщів» антигітлерівської коаліції	13
III. Держава всупереч окупації	33
IV. Терор і геноцид за часів окупації	47
V. Польська підпільна держава	81
VI. Зловісний «союзник»	93
VII. Свобода – не для поляків	105

ВСТУПНЕ СЛОВО

Друга світова війна змінила хід історії. Розпочата німцями при співучасті Радянського Союзу, вона призвела до небувалих руйнувань і смертей мільйонів людей, і як наслідок – до подальшого, майже півстолітнього поневолення багатьох народів під радянським пануванням і «холодновоєнного» поділу світу.

Польська Республіка була жертвою агресії обох тоталітарних систем: німецького націонал-соціалізму і радянського комунізму. Укладений 23 серпня 1939 року Третім Рейхом і Радянським Союзом пакт Молотова–Ріббентропа був вступом до світового конфлікту, який почався 1 вересня 1939 року нападом Гітлера на Польщу. Саме Польща першою піднялася на справжню збройну боротьбу із загарбником, перериваючи тим самим низку «мирних завоювань» Берліна. Сімнадцять днів потому, 17 вересня 1939 року, після нападу зі сходу, вона змушена була почати боротьбу з другим агресором – Радянським Союзом. Але хоча й була затиснута в смертельних обіймах, не підкорилася. Не капітулювала, не пішла на колаборацію. У збройному конфлікті 1939–1945 років Польща від початку до кінця воювала у складі антигітлерівської коаліції.

Як пам'ятає Європа Другу світову війну? Чи можна забути або переінакшити перебіг тих подій? Чи сьогодні є очевидним, хто тоді був жертвою, а хто катом? Ця публікація, видана Інститутом національної пам'яті, підбиває підсумки і нагадує про те, що відбувалося в той період.

Якщо правдивим є твердження «*historia magistra vitae est*», то не можна виховувати майбутні покоління й будувати національну ідентичність на неправді та забутті. Така політика може принести лише чергове зло. Правда і лише правда – це єдиний шлях побудови мирного майбутнього в Європі.

Найкращий спосіб зрозуміти іншу країну – пізнати її історію. Сподіваюся, що цей компендіум знань про Польську Республіку під час Другої світової війни – виданий вісьма мовами – виконає це завдання. Варто, щоб європейці шанували і розуміли історію одне одного. Дякую Авторіві та ініціаторам ідеї за підготовку цієї надзвичайно потрібної публікації.

Ярослав Шарек,
голова Інституту національної пам'яті

Початком Другої світової війни

стало вторгнення в Польщу в 1939 році двох агресорів, двох тоталітарних держав. 1 вересня 1939 року на неї напав Третій Рейх. Кільканадцять днів потому, 17 вересня 1939 року – Радянський Союз. Німецько-радянська військова кооперація стала початком катаклізму, який невідворотно змінив історію Польщі. Тільки Західній Європі закінчення війни принесло новий період свободи, тоді як Польщі – новий період зневолення під радянським гнітом. Незважаючи на важкий досвід, наступні покоління поляків наполегливо боролися за свободу і незалежність своєї держави. І свободу, і незалежність вдалося повернути лише після повалення комуністичного режиму в 1989 році – через п'ятдесят років після трагедії 1939 року.

Попри те, що відтоді минуло чимало часу, досвід Другої світової війни залишається важливою складовою частиною польської ідентичності. При цьому позиція Польщі впродовж усієї війни й надалі є недооцінюваним елементом спадщини польської держави. Це також важлива вихідна точка в дискусіях на тему історії Європи в епоху тоталітарних агресій, злочинів та геноциду.

I

ВЕРСАЛЬСЬКА СИСТЕМА

НЕЗАЛЕЖНІСТЬ

У 1918 році, після 123 років неволі Польща повернулася на політичну карту Європи. Перша світова війна та внутрішні перевороти призвели до занепаду всіх держав-загарбниць (Австрії, Німеччини й Росії), які наприкінці XVIII століття захопили землі Речі Посполитої. За таких обставин багаторічні зусилля самих поляків, які наполегливо нагадували про належне їм право на свободу і самостійність, увінчалися відродженням незалежної держави. Рішучість у справі захисту кордонів, а особливо значні воєнні перемоги над більшовиками в битвах під Варшавою та на Німані в 1920 році, врятували не лише Польщу від втрати незалежності, але й більшу частину європейського континенту від комунізму.

У 1939 році територія Польщі становила понад 389 тис. кв. км – це була одна з найбільших європейських країн. Однак її площа, людський і економічний потенціал були однозначно меншими в порівнянні з сусідньою Німеччиною або Радянським Союзом – найбільшою державою у світі. Перед самим початком війни в Польщі проживало 35 млн громадян. Згідно з даними детальних переписів населення, 69 відсотків становили поляки. Серед інших національностей найчисленнішою меншиною були українці (14 відсотків), які населяли переважно південно-східні регіони країни. Представники другої за кількістю осіб національної меншини – євреї – були розпорознені по всій території країни (найчисельніші в містах) і становили майже 9 відсотків від загальної кількості громадян Другої Речі Посполитої. Інші значущі національні меншини в довоєнній Польщі – білоруська (понад 3 відсотків) та німецька (понад 2 відсотків).

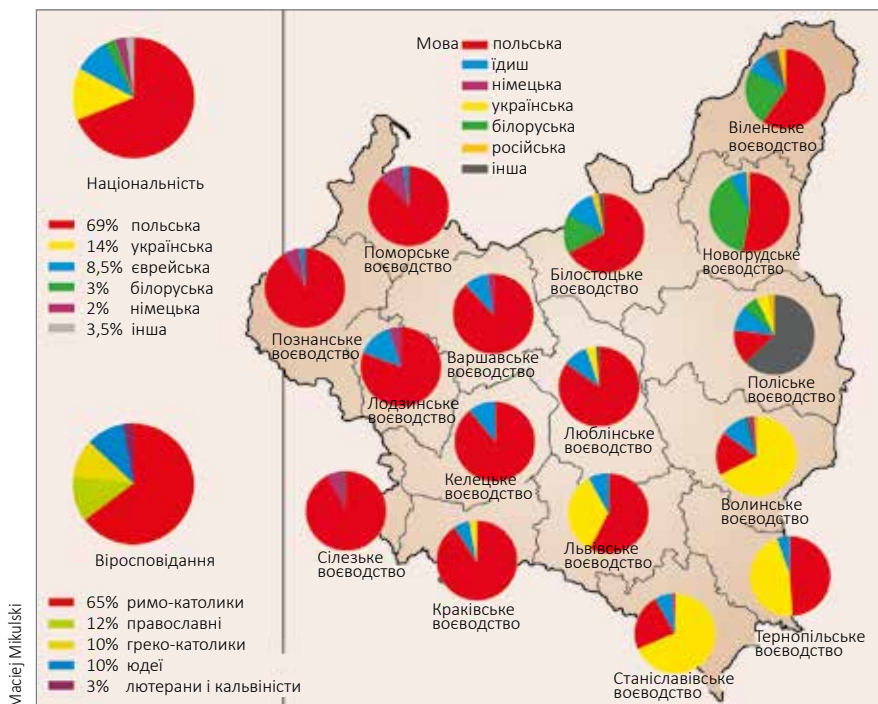
ПОЛЬСЬКА РЕСПУБЛІКА В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Tomasz Ginter

Відроджена після довгого періоду неволі Польща і нові незалежні держави на території Центральної та Східної Європи – між Німеччиною і Радянським Союзом – становили частину так званої версальської системи. Тож не дивно, що Друга Річ Посполита

НАСЕЛЕННЯ ПОЛЬСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ – СКЛАД ЗА НАЦІОНАЛЬНІСТЮ, ВІРОСПОВІДАННЯМ І МОВОЮ

була зацікавлена збереженням стабільного миру в Європі і закріпленням найважливіших елементів цього устрою.

У той самий час обидва тоталітарні сусіди Польщі, тобто націонал-соціалістична Німеччина і комуністичний Радянський Союз, послідовно намагалися ліквідувати версальську систему. Стратегічною метою Адольфа Гітлера стало повернення територій, які німецька держава втратила в результаті Першої світової війни, а також здобуття для Німеччини так званого «життєвого простору» (нім. *Lebensraum*) на сході континенту.

Своєю чергою, правляча в Радянському Союзі комуністична партія та її вожді ніколи не полишали планів розширення радянської імперії шляхом перенесення революції в інші країни Європи та на інші континенти. Комуністична ідеологія мала заволодіти всім

світом, стати основою глобальної радянської влади, дозволити знести кордони і збудувати нову політичну і суспільну дійсність тоталітарного характеру.

Існування самостійної Польщі було перешкодою на шляху здійснення цих довгострокових планів перебудови континенту. Польське суспільство, яке пишалось щойно відновленою в 1918 році незалежністю і дорожило ідеалами громадянських свобод, було природною завадою для розвитку тоталітарних держав – прояву сучасного невільництва.

«ЖИТТЄВИЙ ПРОСТІР»

Відбудовуючи могутність Рейху, Адольф Гітлер був змушений толерувати існування польської держави. У 1934 році він навіть погодився підписати «Декларацію про невикористання сили». Однак у вузькому колі німецьких впливових політиків він не приховував того, що розцінює Польщу як серйозну перешкоду на шляху далекосяжних німецьких цілей. Уже 5 листопада 1937 року на нараді, яка під його головуванням відбулася в Рейхсканцелярії і на якій були присутні військовий міністр, міністр закордонних справ та головнокомандувачі окремих родів військ, Гітлер говорив, зокрема, про те, що постійне зростання кількості населення і нестача орних земель примусять Німеччину не пізніше, ніж у 40-х рр. XX ст. добувати «життєвий простір» на сході Європи.

Властиво кажучи, цю точку зору Гітлер висловив ще в «*Mein Kampf*», відмовляючись від планів повернення німцями колоній на далеких континентах. На його думку, більш вартісним було б утворення колоній поблизу Німеччини, на схід від неї: «Здобування нових земель для поселення на них щораз більшої кількості громадян [Німеччини] приносить величезну користь, особливо якщо думати про майбутнє, а не тільки про сьогоднішнє. Єдиний шанс на успіх такої територіальної політики нині – це завоювання в Європі, а не, наприклад, в Камеруні. Боротьба за наше існування – це абсолютно природне стремління. [...] Саме тому єдиною надією Німеччини на здійснення здорової територіальної політики є здобування нових земель у Європі». Тільки на сході континенту Гітлер бажав мати землі, які – як він це окреслив – «розташовані поблизу його держави» і «призначаються для поселення великої кількості європейців». У цій концепції не залишалося місця для незалежної від Німеччини тридцятип'ятимільйонної польської держави з власними інтересами, яка б відділяла німців від їх «життєвого простору».

Існування вільної Польщі категорично суперечило цій концепції. До того ж, кожна модель співіснування Польщі з тоталітарним, імперським і могутнім Третім Рейхом, який реалізував утопічну ідею «*Lebensraum*», була смертельною загрозою для основ її буття. Історія показала, що поступки з метою завоювати прихильність Гітлера відкривали шлях до цілковитої залежності від тоталітарного молоха.

«ПЕРЕПОНА»

Більшовицька революція повинна була стати початком нового світового ладу. Таким був її ідеологічний сенс. Ленін і Сталін не збирались зупинятися на створенні однієї або кількох комуністичних держав – їх метою була світова революція, яка кардинально змінить суспільне, економічне та культурне обличчя всіх країн і народів. Про це було написано ще в «Маніфесті комуністичної партії» Маркса та Енгельса, про це багато разів говорили більшовики. Цю утопію досконало змальовувала емблема, що була гербом СРСР: серп і молот на фоні земної кулі, над якою височіє червона зірка. Володимир Ленін чітко підкреслював: збройні сили потрібні для того, щоб «здійснити світову пролетарську революцію, утворити світову радянську республіку». Навіть у Конституції СРСР 1924 року написано про «об'єднання трудящих усіх країн у Світову Соціалістичну Радянську Республіку». Нові кремлівські вожді ні на мить не полишили цих планів у міжвоєнний період. Йосип Сталін був продовжувачем утопічних візій свого попередника. Побудова комунізму на території колишньої Російської імперії була лише одним з етапів на шляху до мети.

У радянських концепціях ключем до перемоги більшовизму на всьому континенті було об'єднання революції в Росії з революцією в Німеччині. Програна в 1920 році війна з Польщею стала основним фактором гальмування поступу революції. Саме через Польщу обмежилися радянські активи на європейському континенті. Більшовики не мали сумнівів у тому, що це зруйнувало їх плани щодо ліквідації дотеперішнього суспільно-політичного ладу в усій Європі. 2 жовтня 1920 року, після поразки в битвах під Варшавою та на Німані, Ленін констатував: «Розбиваючи польську армію, ми розбиваємо версальський мир, що є основою усієї системи нинішніх міжнародних відносин. Якби Польща стала радянською, [...] версальську систему було б зруйновано, отже завалилася б і вся міжнародна система, створена завдяки перемозі над Німеччиною», додаючи: «Ще кілька днів переможного

наступу Червоної армії, і не тільки Варшава була б здобута (це не було б настільки важливим) – ми зруйнували б версальську систему. Власне в цьому полягає міжнародне значення цієї польської війни». І підсумовував: «Ось де тепер розташоване джерело наших нових труднощів. Коли, як ви знаєте, нам трохи не вистачило сил, щоб дійти до Варшави [...], коли після нечуваних і невиданих героїчних зусиль армія повністю виснажилася – сталося воєнне фіаско».

Отже, Сталін небезпідставно називав Польщу «перепною». Наприкінці тридцятих років XX ст. довго розбудовувані за рахунок всього суспільства армія і спецслужби СРСР мали бути готовими до того, щоб у відповідний момент взяти участь у європейському конфлікті. Досвід учив, що хаос, викликаний війною, завжди сприяє революції. Вільям Крістіан Булліт, перший посол США у Москві, влучно прокоментував рішення Комінтерну від 20 серпня 1935 року: «У Росії є величезне бажання викликати всеохопну пожежу, в якій сама вона – не враховуючи невеличкого бомбардування з далекої відстані – візьме скромну участь, а потім відродиться наче фенікс [...] і здійснить світову революцію».

Розташування Польщі між двома агресивними тоталітарними державами робило її становище щораз більш драматичним. Ці дві провідні військові сили хотіли знищити версальську систему, створену в результаті Першої світової війни, і досягти власні далекосяжні цілі: для Німеччини це був «життєвий простір» на Сході, для Совітів – світова комуністична революція. На перешкоді стояла незалежна Польща, налаштована рішуче захищати *status quo*.

II

1939: ВІЙНА НА САМОТІ ЗАМІСТЬ «КЛІЩІВ» АНТИГІТЛЕРІВСЬКОЇ КОАЛІЦІЇ

НІМЕЧЧИНА ВИРУШАЄ НА ВІЙНУ

Польща була першою державою, яка дала збройну відсіч Німеччині на чолі з Адольфом Гітлером. Успішне і безкарне збільшення чисельності збройних сил та розширення території Німеччини в попередні роки зміцнювали його почуття впевненості в собі. Для досягнення необхідних в конкретний момент цілей (в тому числі пропагандистських) Гітлер, як і більшовики, швидко почав застосовувати принцип, який полягав у кон'юнктурному підписуванні міжнародних трактатів і угод. І негайно накреслював наступні, ще більш далекосяжні цілі, незалежно від духу й букви взятих на себе зобов'язань.

Так було в 1938 році на конференції в Мюнхені, коли Гітлер отримав згоду від західноєвропейських держав на анексію прикордонних регіонів Чехословаччини. Тоді він оголосив себе головним гарантом стабільності і цілісності кордонів обкраяної держави. Чеські сподівання, що ціною поступок і відмови від прикордонних територій можна завоювати повагу і дружнє ставлення сильнішого сусіда, виявились даремними. І хоча нове керівництво так званої Другої Республіки всіма способами намагалося догодити Берліну

як у внутрішній, так і в міжнародній політиці, вже через декілька місяців Гітлер захопив у державу і включив її до складу Рейху.

Після таких успіхів, як ремілітаризація Рейнської зони, аншлюс Австрії, двоетапна анексія Чехії і Моравії та зайняття Клайпедського краю в Литві, Гітлер впевнено взявся за Польщу. Формально його вимоги стосувалися Вільного міста Данцига та території польської Східної Померанії. Насправді ж практика дій Гітлера чітко показувала, що задоволення вимог стало б першим кроком на шляху до повного підпорядкування Польщі політиці і цілям німецького Рейху. Адже для Фюрера це було «польське питання», яке в розмові з головнокомандувачем сухопутними військами Вальтером фон Браухічем, що відбулась 25 березня 1939 року, він представив так: «Польща мусить бути розбитою до такої міри, щоб упродовж наступних десятиліть з нею, як з політичним фактором, не треба було рахуватися».

ПОЛЬЩА ПРОТИ ГІТЛЕРА

Що могли дати Польщі поступки Німеччини? У той час це питання хвилювало не тільки поляків. Проблему розуміли і політики, і журналісти, і пересічні громадяни. Вільям Ширер, американський кореспондент у Берліні, 10 серпня 1939 року записав в своєму щоденнику: «Чи не приховують німці своїх справжніх планів до певного часу? Кожний дурень знає, що Гданськ їх абсолютно не цікавить. Це лише привід. Ось позиція нацистів, яку відверто проголошують партійні кола: німці не можуть допустити існування сильної з військової точки зору держави за своїм східним кордоном, тому Польщу в її нинішньому вигляді треба ліквідувати; необхідно зайняти не лише Гданськ [...] але й коридор, Познань і Верхню Сілезію. Польща має бути країною-недогризком, васалом Німеччини».

У такій атмосфері 5 травня 1939 року міністр закордонних справ Юзеф Бек у своїй промові в Сеймі від імені Польщі відкинув німецькі вимоги. Міністр заявив, що вони «односторонні», а німецька «пропозиція» стосується визнання за Польщею лише того, що і так є «нашою *de iure* і *de facto* безспірною власністю». Наприкінці Бек виразно підкреслив: «Мир – це річ цінна і бажана. Наше покоління, закривавлене у війнах, напевно заслуговує на мир. Але мир, як майже усі справи цього світу, має свою ціну, високу, але

■ «Геть від польських земель, шваби». Антинімецька демонстрація 1939 р. (H. Zieliński, *Historia Polski 1914–1939*, Wrocław 1982, s. 278)

раціональну. Ми в Польщі не знаємо поняття миру будь-якою ціною. Існує лише одна річ у житті людей, націй і держав, яка є безцінною. Це честь».

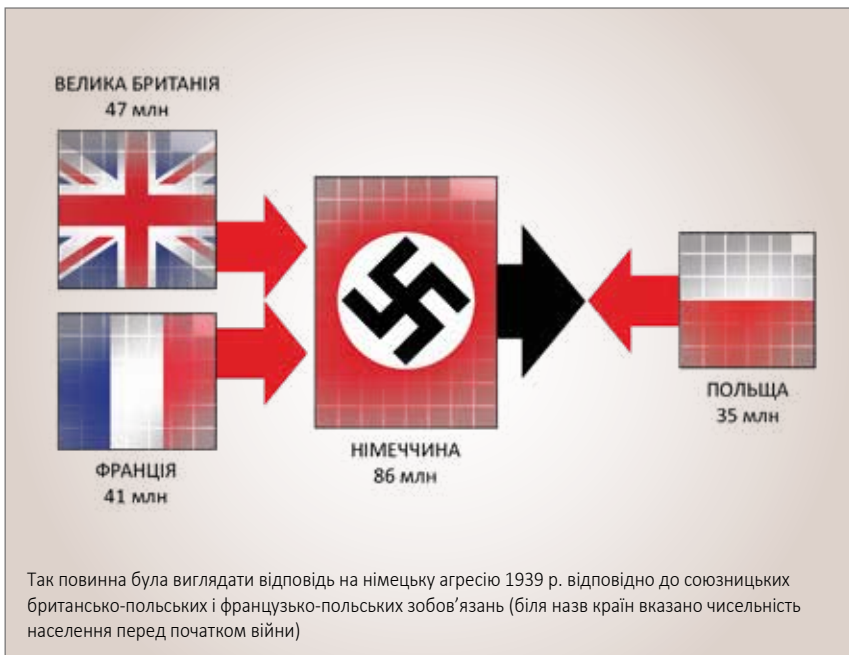
Збільшена в тридцять років німецька держава в 1939 році значно випереджала Польщу і за населенням, і за площею. У Польщі лише кільканадцять років – після понад сторічного періоду поділів – тривало будівництво економічного потенціалу, тоді як у Німеччині завдяки десятиліттям вільного розвитку існувала потужна промисловість, яка була базою для інтенсивного озброєння і приносила економіці величезні прибутки.

Незважаючи на це, Польща була рішуче налаштована захищати свою свободу і суверенність. У цьому питанні керівництво Другої Речі Посполитої повністю підтримувала переважна більшість суспільства, що вже добре знала гіркі наслідки відмови Чехії від своєї незалежності.

ЗАХІДНІ СОЮЗНИКИ

Рішуче відкидаючи німецькі територіальні вимоги, Польща не була приречена на поразку, адже в 1939 році між нею, Францією і Великою Британією – європейськими державами, наймогутнішими серед тих, які були зацікавлені збереженням миру і версальської системи, – існували союзницькі домовленості.

СОЮЗНИЦЬКІ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ НА ВИПАДОК НІМЕЦЬКОЇ АГРЕСІЇ В 1939 Р.

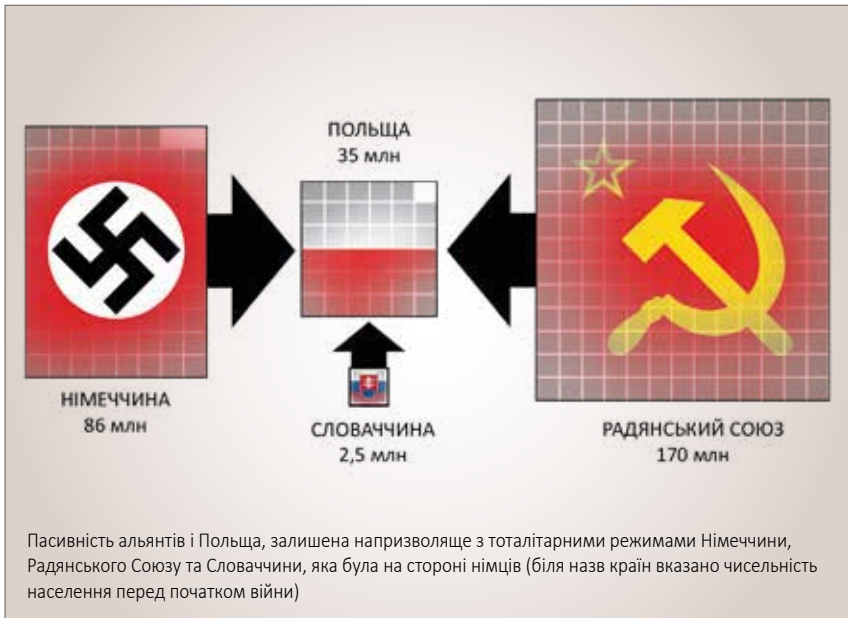

Ці зобов'язання були чіткими, однозначними і взаємними. У випадку війни підписані між альянтами угоди гарантували надання військової допомоги і взяття держави Гітлера в «кліщі». Згідно з франко-польською військовою конвенцією 1939 року, у випадку німецької агресії на Польщу французькі збройні сили були зобов'язані негайно розпочати повітряні дії, через три дні перейти «до наступу з обмеженими цілями», а через п'ятнадцять днів Франція була зобов'язана до того, щоб «основними силами розпочати наступальні дії проти Німеччини».

Ці домовленості доповнювали положення польсько-британської угоди від 25 серпня 1939 року. У статті 1 цього документа говорилося про те, що Велика Британія зобов'язується «невідкладно надати» захопленій агресором Польщі «всю необхідну від неї підтримку та допомогу».

З свого боку, Польща зобов'язувалася розгорнути активні дії у разі німецької агресії проти західних держав. У випадку агресії Німеччини на західі, польська армія повинна

РЕАЛЬНА СИТУАЦІЯ В 1939 Р.

Фрагмент франко-польської військової конвенції від 19 травня 1939 року

У випадку німецької агресії проти Польщі або у випадку, якщо під загрозою опиняться життєво важливі інтереси Польщі в Гданську, що викличе збройні дії Польщі, Збройні Сили Франції автоматично почнуть діяти наступним чином:

1. Франція негайно розпочне повітряні дії [...].
2. Щойно частина французьких сил буде готовою (приблизно на третій день І+ [тобто після першого дня загальної мобілізації – прим. автора], Франція поступово розпочне наступальні дії з обмеженими цілями.
3. Щойно відбудеться основний німецький удар проти Польщі, Франція почне наступ проти Німеччини основними силами (починаючи з п'ятнадцятого дня І+).

[...] З другого боку, якщо переважна кількість німецьких сил нападе на Францію, зокрема, через Бельгію або Швейцарію, що викличе збройні дії французької армії, Військо Польське робитиме все можливе з метою максимально скувати німецькі сили у відповідності до загальних умов, погоджених військовим командуванням.

Фрагмент Угоди про взаємодопомогу між Польщею і Сполученим Королівством Великої Британії та Північної Ірландії від 25 серпня 1939 року

Стаття 1 [...] У випадку, якщо одна з Договірних Сторін буде залучена до воєнних дій проти європейської держави внаслідок агресії, вчиненої останньою проти зазначеної Договірної Сторони, інша Договірна сторона негайно надасть Договірній Стороні, залученій до воєнних дій, всю необхідну від неї підтримку та допомогу.

Джерело: Protokół końcowy francusko-polskich rozmów sztabowych, przeprowadzonych w dniach 15–17 maja, Paryż, 19 maja 1939 r. [w:] *Polska w polityce międzynarodowej (1939–1945). Zbiór dokumentów*, t. 1: 1939, oprac. W.T. Kowalski, Warszawa 1989, s. 264–265; Układ o wzajemnej pomocy między Rzeczypospolitą Polską a Zjednoczonym Królestwem Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej, Londyn, 25 sierpnia 1939 r. [w:] *ibidem*, s. 470.

була нанести удар на сході, примушуючи агресора до розпорощення сил і засобів. Польща була готова рішуче виконати свої обов'язки.

Союз Франції і Великої Британії з Польщею був виключно антинімецьким союзом і не передбачав спільної боротьби у разі радянської агресії.

ПАКТ МОЛОТОВА–РІББЕНТРОПА

Тимчасом Німеччина і Радянський Союз на деякий час об'єднали свої зусилля з метою втілення в життя планів територіальної експансії на Польщу та інші невеликі країни

Фрагмент таємного додаткового протоколу до пакту про ненапад між Німеччиною і Радянським Союзом. Москва, 23 серпня 1939 року

У випадку територіально-політичної перебудови областей, які входять до складу Прибалтійських держав (Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва), північний кордон Литви одночасно є межею сфер інтересів Німеччини і СРСР. При цьому інтереси Литви щодо Віленської області визнаються обома сторонами.

У випадку територіально-політичної перебудови областей, які входять до складу Польської держави, межа сфер інтересів Німеччини і СРСР буде приблизно проходити по лінії річок Нарви, Вісли і Сяну. Питання, чи є у взаємних інтересах бажаним збереження незалежної Польської держави, і якими будуть кордони цієї держави, може бути остаточно з'ясоване лише протягом подальшого політичного розвитку.

Стосовно Південно-Східної Європи з радянської сторони підкреслюється зацікавленість СРСР у Бессарабії. З німецької сторони заявляється про її повну політичну незацікавленість у цих областях.

Цей протокол зберігатиметься обома сторонами в суворій таємниці.

Москва, 23 серпня 1939 року

Від імені Уряду Німеччини
фон Ріббентроп

Уповноважений Урядом СРСР
В. Молотов

Джерело: Tajny protokół dodatkowy do paktu o nieagresji między Rzeszą Niemiecką a ZSRR, Moskwa, 23 sierpnia 1939 r. [w:] *Polska w polityce międzynarodowej (1939–1945). Zbiór dokumentów*, t. 1: 1939, oprac. W.T. Kowalski, Warszawa 1989, s. 464.

регіону. Невдовзі з'ясувалося, що існування вільної Польщі є ключем до збереження свободи також інших країн між Балтійським і Чорним морем. Союз із Сталіним був для Гітлера додатковою запорукою успіху: збільшував шанс на швидку перемогу у війні з Польщею. 23 серпня 1939 року в Москві було підписано німецько-радянську угоду, яка від прізвищ керівників дипломатичних відомств Німеччини і СРСР одержала назву «пакт Молотова–Ріббентропа». Ця угода двох провідних тоталітарних сил фактично відкривала двері війні.

Територіальні вигоди обох сторін описувались у таємному протоколі, доданому до цієї союзницької угоди «про ненапад». Він передбачав поділ Польщі по лінії річок Нарви, Вісли і Сяну, а також розподіл сфер інтересів СРСР і Третього Рейху в Центральній і Східній Європі. Крім Східної Польщі, в «радянську зону» мали увійти Фінляндія, Естонія, Латвія та румунська Бессарабія. До Німеччини відходила західна частина Польщі, а також Литва з польським Віленським краєм.

ПОЧАТКОВИЙ ПЛАН РОЗПОДІЛУ ДЕРЖАВ МІЖ НІМЕЧЧИНОЮ І СРСР ЗА ТАЄМНИМ ПРОТОКОЛОМ ДО ПАКТУ МОЛОТОВА–РІББЕНТРОПА ВІД 23 VIII 1939 Р.

Кордони держав
у серпні 1939 р.

Межа території, що
вважалася «сферою
інтересів» СРСР

Межа території,
що вважалася
«сферою інтересів»
Німеччини

Лінія розмежування
за пактом Молотова–
Ріббентропа

ЛІНІЯ ПОДІЛУ ПОЛЬЩІ ТА СУСІДНІХ ДЕРЖАВ МІЖ СРСР І НІМЕЧЧИНОЮ ПІСЛЯ ВНЕСЕННЯ ЗМІН ДО ПАКТУ МОЛОТОВА-РІББЕНТРОПА ПІСЛЯ ВНЕСЕННЯ ЗМІН ДО ПАКТУ МОЛОТОВА-РІББЕНТРОПА 28 ІХ 1939 Р.

Кордони держав у серпні 1939 р.

Межа території, що вважалася «сферою інтересів» СРСР

Межа території, що вважалася «сферою інтересів» Німеччини

Лінія розмежування за пактом Молотова-Ріббентропа після внесення змін 28 ІХ 1939 р.

Після Другої світової війни Міжнародний військовий трибунал у Нюрнберзі звинуватив німецьке керівництво у воєнних злочинах та в злочинах проти людства і миру. Була спроба додати до матеріалів процесу текст таємного протоколу до пакту Молотова–Ріббентропа. Він був чітким доказом відповідальності Третього Рейху за розв’язання війни і показував її роль як країни-агресора. Всі ті, хто ознайомився із змістом цього документа, зрозуміли, що таку ж роль грав і Радянський Союз: роль держави-агресора, співвідповідального за розв’язання Другої світової війни. Радянська сторона, яка в Нюрнберзі була офіційним обвинувачем, швидко зрозуміла, що якщо правда про таємний додаток до пакту Молотова–Ріббентропа вийде на яв, Совіти також опиняться на лаві підсудних. Тому вона зробила все можливе, щоб протокол не потрапив до матеріалів справи і не був оприлюднений. У СРСР і державах-сателітах, зневолених після війни Радянським Союзом (у числі яких була й Польща), до кінця вісімдесятих років ХХ ст. було заборонено не тільки оприлюднювати зміст цього документа, але й навіть згадувати про його існування. Комуністичний режим суворо за це переслідував.

НІМЕЦЬКА АГРЕСІЯ

1 вересня 1939 року Німеччина напала на Польщу з заходу, з півночі та – разом із Словаччиною – з півдня. Армія німецького Рейху нараховувала понад 1,6 млн солдатів, на її озброєнні було близько 10 тис. гармат і мінометів, понад 2,7 тис. танків та 1,3 тис. бойових літаків.

Армія Польщі була відносно сильною, але – з огляду на описану вище різницю в потенціалах країн – набагато меншою від німецької. У рамках незавершеної мобілізації польська армія відправила в бій приблизно мільйон осіб, в розпорядженні яких було 4,3 тис. гармат і мінометів, близько 880 танків і бойових броньованих машин, а також 400 бойових літаків.

Передбачалося, що це буде війна трьох країн-союзниць проти агресії Третього Рейху. Перспектива наступу Франції і Великої Британії повинна була змусити Гітлера воювати на два фронти. Як і у випадку російського нападу зі сходу в 1914 році, це розв’язало б німецьку мрію про блискавичну війну (нім. *Blitzkrieg*).

З першого моменту війни Польща виконувала всі свої зобов’язання за трактатом: ставила рішучий опір, очікуючи на збройні дії союзників. У вересні 1939 року поляки вою-

АГРЕСІЯ ПРОТИ ПОЛЬЩІ У ВЕРЕСНІ 1939 Р.

вали, повністю усвідомлюючи той факт, що лише спільні зусилля коаліції можуть змінити стратегічну ситуацію в їх боротьбі з Німеччиною.

Рішучий опір Польщі німецькій агресії примусив союзників здійснити однозначні кроки. Після того, як Гітлер відкинув ультиматум західних держав, 3 вересня 1939 року Франція і Велика Британія офіційно оголосили війну Німеччині. За прикладом Лондона

■ Обстріл Вестерплатте німецькими кораблями у вересні 1939 р. [Національний цифровий архів (НЦА)]

пішли Нова Зеландія й Австралія. Незалежно від подальшого розвитку ситуації, це була перша поразка Гітлера: йому не вдалося звести вторгнення в Польщу до місцевого масштабу і обмежитися двостороннім конфліктом.

ВСІ СИЛИ РЕЙХУ НА СХІД

Оголошення війни західними державами мало стати для Гітлера тривожним сигналом. Військовий потенціал трьох європейських союзників – у порівнянні з німецьким – був набагато більшим. Проте переважну кількість своїх сил німці використали для нападу на

Польщу, залишаючи західні кордони своєї держави практично незахищеними. Поблизу кордону з Францією розташовувалися малочисельні і слабо озброєні дивізії, позбавлені важкої військової техніки. Німецькі танкові сили, артилерія та авіація майже повністю були кинуті на Польщу.

Польські оборонні плани передбачали проведення боїв у прикордонній смузі і поступове перенесення оборони на лінію річок Нарви, Вісли і Сяну – в очікуванні збройних дій французької і британської армії, які мали полегшити становище польських бійців. Потаємно було підготовлено величезні склади авіаційного палива та аеродроми для британських літаків, які мали здійснювати ротаційні атаки на німецькі війська з проміжною посадкою в Польщі. У Польщі щодня з надією чекали виконання Парижем і Лондоном своїх союзницьких зобов'язань.

Німеччина розуміла, якою великою небезпекою для неї в той час була б атака з заходу. Саме тому вона намагалася швидко оточити і знищити польські формування, перш ніж вони відійдуть за лінію Вісли, використовуючи сприятливе для німецької тактики розташування лінії польського кордону. Цей план втілити не вдалося, однак німецькі танкові війська вдерлися на польську територію і просунулися далеко вглиб країни. Після запеклих прикордонних боїв у північній Мазовії, Померанії, Сілезії та південній Польщі польські військові формування мусили відступити, але основних сил Німеччині знищити не вдалось. 8 вересня 1939 року розпочалась довготривала оборона польської столиці. Один день потому на річці Бзура, на захід від Варшави, частини двох польських армій завдали рішучого удару по німецьких військах, які йшли в наступ. Розпочалась одна з найбільших битв оборонної війни Польщі 1939 року, що тривала кільканадцять днів. Польський удар примусив німців скоригувати плани, сповільнюючи таким чином темпи їх наступу. І надалі була можливою зміна воєнної ситуації в Польщі за умови, що Німеччина буде змушена перекинути частину своїх військ на захід.

Західні союзники Польщі повинні були у власних інтересах виконати свої зобов'язання стосовно поляків і негайно розпочати військові дії, примушуючи Гітлера вивести частину німецьких сил зі Східного фронту. Стийкий опір Польщі відкривав Франції і Великій Британії шлях до швидкого і переможного закінчення конфлікту з німецьким Рейхом. Розвиток воєнної ситуації та німецькі успіхи на фронті залежали від рішучості і темпу мілітарних дій на заході. Війна, що її розпочала Німеччина в 1939 році, не мусила переродитись у континентальну і світову катастрофу.

■ Захисники Варшави біля уламків збитого німецького літака у вересні 1939 р. (Світлина Julien Bryan/Архів Інституту національної пам'яті – АІНП)

▪ Польська кавалерія у вересні 1939 р. використовувала коней насамперед для переміщення. У збройних сутичках, як правило, солдати брали участь спішеними, воюючи за допомогою протитанкової зброї в тому числі з німецькими танками. На світліні: деякі з кількох десятків знищених танків німецької 4-ї танкової дивізії, яку успішно стримували під Мокрою загони Волинської кавалерійської бригади (публічний домен)

САМОГУБНЕ РІШЕННЯ

Французи і британці повинні були в можливо короткі строки завдати удару по німецьких силах. Однак попри оголошення війни Німеччині, французькі сухопутні війська, які були набагато чисельніші від німецьких, залишалися майже бездіяльними. Британці також не виконали своїх союзницьких зобов'язань стосовно Польщі. І хоча вони оголосили Німеччині війну, вже 5 вересня було прийнято рішення, що Королівські повітряні сили перебуватимуть виключно в стані бойової готовності. 12 вересня 1939 року у французькому містечку Аббевіль відбулося перше засідання франко-британської Вищої військової ради. Тоді союзники прийняли трагічне за своїми наслідками рішення. Вони одностайно погодилися з тим, щоб полишити Польщу на самоті в її боротьбі з Гітлером, не надавати їй жодної ефективної військової допомоги. Замість того, щоб скористатися ситуацією, вони дозволили Німеччині безперешкодно продовжувати воєнні дії на сході, зробивши катастрофічне припущення, що війна закінчиться пізніше – на заході.

■ Солдати Війська Польського в 1939 р. (НЦА)

Таким чином Франція і Велика Британія призвели до радикального зменшення сил антигітлерівської коаліції: відтепер в ній не було мільйонної польської армії. Тодішня короткозорість не тільки зумовила трагічну долю Польської Республіки та її громадян, але певною мірою згодом стала причиною скорої трагедії самої Франції, і – мимоволі – воєнної гекатомби, яка торкнулася майже всього континенту.

Начальник оперативного відділу Верховного головнокомандування збройними силами Німеччини і співавтор плану наступу на Польщу генерал Альфред Йодль не залишав жодних сумнівів: «До 1939 року ми, безумовно, були спроможні самостійно розбити Польщу. Але ніколи – ні в 1938, ні в 1939 році – ми не змогли б відбити масовану спільну атаку цих держав [тобто Великої Британії, Франції і Польщі]. І той факт, що в 1939 році ми не зазнали поразки, слід пояснити лише тим, що впродовж польської кампанії близько 110 французьких і британських дивізій були абсолютно пасивними щодо 23 німецьких дивізій».

РАДЯНСЬКА АГРЕСІЯ

Гітлер ставив усе на одну карту. Оскільки не виправдалися розрахунки на те, щоб повністю відрізати Францію і Велику Британію від подій у Польщі (адже ці держави оголосили війну Німеччині), у нього не було стовідсоткової впевненості в тому, що вони не розпочнуть воєнні дії. Тому Гітлер був дуже зацікавлений у тому, щоб якомога скоріше розправитися з Польщею. Напругу посилювала тиша з боку радянського союзника німецького Рейху. Оскільки Гітлер не був упевнений у тому, як поведитимуть себе Франція і Велика Британія, він вимагав від СРСР якнайскорішого удару на Польщу зі сходу.

17 вересня 1939 року Берлін полегшено зітхнув. Саме в цей день Червона армія перетнула польсько-радянський кордон вздовж усієї лінії, зустрівши опір лише підрозділів польського Корпусу охорони пограниччя (КОП) та нечисельних загонів Війська Польського і добровольчих формувань. На боротьбу з Німеччиною Польща відправила максимальну кількість сил. Навіть підрозділи КОП були ослаблені, оскільки частину з них раніше перекинули в район боїв із німцями. Понад 600 тис. радянських бійців, у розпорядженні яких була танкова зброя й артилерія, і яких прикривала авіація, вирушили в напрямку середньої течії Вісли. Власне там повинен був проходити визначений в пакті Молотова–Ріббентропа новий радянсько-німецький кордон, причому лівобережна частина Варшави мала стати здобиччю Гітлера, тоді як правобережна – Сталіна.

За таких обставин навіть затятий опір підрозділів КОП та окремих загонів армії і цивільного населення не міг зупинити вторгнення радянських сил, що діяли в домовленості з Німеччиною. До деяких формувань дійшов наказ верховного головнокомандувача, який – з метою порятунку якомога більшої кількості підрозділів – наказував уникати боїв з більшовиками, крім випадків їх наступу або спроби роззброєння загонів. Однак такі ситуації були правилом, а не винятком у поведінці радянського агресора на всій території дій Червоної армії. Найпотужніші бої з радянськими військами підрозділи КОП вели під Шацьком (29–30 вересня) і під Витичним (1 жовтня).

Вторгнення Червоної армії дотиснуло зі сходу кліщі агресії, в яких опинилася залишена на самоті Польща. Лише короткі відрізки на кордонах з Литвою, Латвією, Румунією та Угорщиною (на території Підкарпатської Русі) залишалися незахопленими. У такій війні і в такій ситуації не могла б здобути перемоги ні Польща, ні будь-яка інша країна. Жодна з існуючих тоді держав не витримала б таких ударів, яких було завдано Польщі в 1939 році.

Незважаючи на розпачливу ситуацію, поляки воювали до кінця. Радянський удар звів нанівець польські плани зміцнення всіх ще нерозбитих військових підрозділів у південно-східній частині країни. Німеччина вдоволено констатувала повну тишу на західному «фронті» вздовж французького кордону. У той час, коли польську армію добивали тоталітарні загарбники, літаки союзників скидали на німецькі міста лише... пропагандистські листівки.

ОСТАННІ БОЇ

Упродовж наступних днів вщухли бої в західній частині Польщі. У тій ситуації навіть успішні операції мусили закінчитися поразкою. Після успішних спочатку боїв на Бзурі загопи Війська Польського були остаточно розбиті. Після битви, що закінчилася 22 вересня, лише невелика кількість бойових частин дійшла до Варшави, яка й надалі захищалась. Починаючи з 12 вересня, ефективно тримав оборону Львів. У великих битвах під Томашовом-Любельським (17–20 вересня та 21–26 вересня) Німеччина перемогла дві польські армії та війська, які відходили з півночі в напрямку кордону з союзницькою Румунією. Поляки надалі тримали оборону в декількох точках Балтійського узбережжя, в Модлинській фортеці (до 29 вересня), а також у столиці – за активної участі великої кількості цивільних громадян, які чинили німцям опір до 28 вересня. Львів, який відбив усі атаки німецької армії, було віддано радянським військам, що вступали зі сходу. Остання велика битва польської оборонної війни відбулася 2–5 жовтня 1939 року під Коцьком: поляки вели переможний бій аж до вичерпання боєприпасів.

Польща, залишена союзниками агресорам на розтерзання, у драматичних умовах стійко воювала впродовж майже п'яти тижнів. Втрати у військовій техніці, понесені Німеччиною в Польщі, були настільки великими, що безпосередньо після закінчення бойових дій вона не була спроможна проводити масштабні військові операції на заході Європи. Французи і британці цим також не скористалися – до розвитку подій вони поставилися досить пасивно. Німці використали наступні місяці для поспішної відбудови своєї армії, поповнення втрат і зміцнення мілітарного потенціалу (в тому числі завдяки поставкам сировини із союзницької держави – СРСР). І коли вже кордони на сході були повністю забезпечені, навесні 1940 року Німеччина розпочала вторгнення в Західну та Північну Європу.

■ Варшава відбивала атаки німців аж до 28 вересня 1939 р. На світліні: після німецького нальоту горить Королівський замок у Варшаві (НЦА)

І тільки поразка Франції в 1940 році створила відповідний контекст для оцінки істинного масштабу оборонної війни Польщі в 1939 році. Попри те, що Французька Республіка мала більш сприятливе розташування відносно ворогів, ніж Польща, набагато міцнішу армію і діяла разом з військами Великої Британії, Бельгії та Голландії, її боротьба тривала лише шість із половиною тижнів, тобто ненабагато довше, ніж боротьба осамітненої Польщі з найпотужнішими тоталітарними силами, які атакували її звідусіль.

Позиція Польщі у вересні 1939 року закінчила низку легких і безкарних загарбань, завдяки яким зростала міць Гітлера. І хоча через пасивність союзників у 1939 році Німеччина ще не пізнала смаку поразки, опір поляків перетворив німецьку агресію в міжнародний конфлікт. Попри все, це був початок остаточної поразки як німецького Рейху, так і його нацистського вождя.

ДЕРЖАВА ВСУПЕРЕЧ ОКУПАЦІЇ

БЕЗ КАПІТУЛЯЦІЇ

Друга Річ Посполита не капітулювала ні перед Німеччиною, ні перед Світами. Поляки були рішуче налаштовані й надалі протистояти німецькому і радянському агресорам. З таким внутрішнім переконанням вночі з 17 на 18 вересня 1939 року, вже після вторгнення Радянського Союзу, президент ПР і члени уряду перетнули польсько-румунський кордон. Вони розраховували на те, що румунський союзник дозволить їм безперешкодно переправитись у Францію, звідки вони могли б керувати подальшою боротьбою народу. Однак під тиском обставин і зовнішніх упливів румуни інтернували президента, уряд і верховного головнокомандувача, які опинилися на території їх держави.

У цій ситуації президент Ігнацій Мосціцький, у відповідності до положень квітневої Конституції ПР 1935 року, призначив свого наступника. 30 вересня 1939 року новим президентом Польщі – тобто найвищим законним представником польської держави та її громадян – став Владислав Рачкевич. І так тривало без змін до кінця війни: Рачкевич займав крісло президента до самої своєї смерті в 1947 році. Місцем тимчасової штаб-квартири нового керівництва ПР стала союзниця Франція, а після її поразки в 1940 році воно переправилося у Велику Британію. Безперервність польської держави було збережено. Лише Польська Республіка могла законно розпоряджатися територією і була законним представником польських громадян на міжнародній арені.

Це підкреслював польський історик Анджей Айненкель: «Підставою для дій представників влади Другої Речі Посполитої й надалі залишалася квітнева конституція. Лише вона створювала законну базу – як з точки зору внутрішнього, так і міжнародного права – для існування польських органів влади і визнання їх правонаступником незалежної Польщі. Що, в свою чергу, було істотним елементом безперервності держави».

ДЕРЖАВА ІСНУЄ

Польська Республіка залишилася воюючою стороною і була членом антигітлерівської коаліції від першого до останнього дня війни. Завдяки переїзду представників влади ПР на територію країн-союзниць, польська держава, попри окупацію її території агресорами, існувала безперервно. Відтворені у вигнанні державні інститути були правонаступниками інститутів Другої Речі Посполитої, завдяки чому всі органи конспіративної влади в окупованій Польщі діяли законно.

Перший, скликаний президентом Рачкевичем, уряд у вигнанні очолив генерал Владислав Сікорський. Після трагічної смерті генерала неподалік Гібралтару в липні 1943 року його місце зайняв голова селянської партії Станіслав Міколайчик. Починаючи з листопада 1944 року прем'єр-міністром Польщі був соціаліст Томаш Арцішевський. У 1939 році прем'єр-міністр Сікорський додатково обійняв посаду верховного головнокомандувача Збройних сил ПР. Після трагічної смерті генерала Сікорського президент призначив на цю посаду генерала Казімежа Соснковського. Після його відставки у вересні 1944 року, верховним головнокомандувачем у дні Варшавського повстання став командувач Армії крайової генерал Тадеуш Коморовський (псевдонім «Бур»), який перебував в охопленій боротьбою

■ Владислав Рачкевич – президент Польщі в 1939–1947 роках (НЦДА)

столиці. Пізніше, коли після придушення повстання генерал «Бур» потрапив у німецький полон, виконувачем обов'язків верховного головнокомандувача був генерал Владислав Андерс.

Створений у вигнанні уряд ПР об'єднав представників різних політичних сил: «лівих», «центристів» і «правих». Докладалися всі зусилля, щоб це був *de facto* Уряд національної єдності, що згуртував представників усіх основних партій і політичних середовищ Польщі. Саме цю назву багаторазово використовували пізніше.

■ Генерал Владислав Сікорський – прем'єр-міністр уряду Польщі та головнокомандувач Збройних сил у 1939–1943 роках (Польський інститут і музей ім. генерала Сікорського – ПІМС/Центр КАРТА)

КОАЛІЦІЯ Й ОСАМІТНЕННЯ

У Польщі залишилася можливість брати

участь у міжнародній політиці, вона мала право підписувати трактати і брати на себе зобов'язання від імені польського суспільства. Вона й далі була членом Ліги Націй. Чітким підтвердженням цього факту стала, зокрема, участь польської делегації в Асамблеї Ліги Націй 11 грудня 1939 року. Крім того, безперервно працювали польські посольства і дипломатичні представництва в різних країнах.

Передбачалося, що в майбутньому Польща в якості члена переможної коаліції буде на рівні з іншими приймати рішення щодо подальшої долі переможеної Німеччини, зміни її кордонів, призначення покарання, створення нового європейського ладу. «Найголовніше завдання Уряду ПР – визволити Вітчизну і створити для неї відповідне місце в сім'ї вільних народів» – було написано пізніше в програмній декларації уряду. Попри те, що Польща програла оборонну війну і понесла великі втрати, в остаточному розрахунку вона мала вийти з війни міцнішою – як з політичної, так і з територіальної точки зору (завдяки коригуванню кордонів з Німеччиною). І що важливо: міцнішою також в морально –

як країна, яка першою почала боротьбу з Гітлером і в повному обсязі виконала свої союзницькі зобов'язання.

Однак ситуація Польщі була складною, причому не лише через окупацію і необхідність перебування державної влади у вигнанні. У 1939–1941 рр. Польська Республіка фактично знаходилася в стані війни з двома найпотужнішими тоталітарними силами: Німеччиною та СРСР. Обидві війни не були офіційно оголошені загарбниками. Обидві були результатом неспровокованої агресії.

Тим не менш, і в нових умовах, коли факти щодо радянсько-німецької співпраці стали відомими, а керівництво ПР змушене було працювати у вигнанні, британці і французи не залишали ніяких ілюзій. Вони чітко давали зрозуміти полякам, що війна з Німеччиною – це спільна проблема, а от війна з Радянським Союзом – це проблема тільки і виключно польська. Обидві держави залишали польсько-радянський конфлікт без жодної уваги.

У результаті, як було заявлено на одному з засідань уряду ПР, серед європейських держав «тільки Польща знаходилася в стані війни з Сопітими». Польща дуже гостро відчувала це осамітнення.

Хоча агресія СРСР проти Польщі була виконанням його союзницьких зобов'язань стосовно Німеччини, порушенням міжнародних і двосторонніх угод (у тому числі польсько-радянського пакту про ненапад 1932 року), Сталіну вдалося зробити те, чого не вдалося Гітлеру: звести радянсько-польський конфлікт до виключно двосторонньої проблеми.

ЗБРОЙНІ СИЛИ НА ЗАХОДІ

Польща залишалася частиною табору альянтів. Незважаючи на позицію французьких і британських коаліціантів у 1939 році, поляки дуже надіялися і розраховували на те, що їх доля кардинально зміниться після остаточної перемоги могутніх західних держав над Німеччиною. Після того, як у вересні 1939 року Франція і Велика Британія змарнували сприятливу стратегічну ситуацію і втратили можливість використати мільйонну польську армію, вони залишалися впевненими у собі.

Чекаючи наступу союзників, Польща не збиралася бути пасивним спостерігачем подій. Польське керівництво у вигнанні негайно приступило до відбудови армії. У Франції почалося формування Польських збройних сил; до них увійшли учасники оборонної

■ Солдати Самостійної бригади підгальянських стрільців. Бригаду готували до участі в радянсько-фінській війні в рамках франко-британсько-польського корпусу, який мав надати допомогу Фінляндії. У кінцевому підсумку бригада брала участь у боях при обороні Норвегії від німців у 1940 р. (НЦА)

війни 1939 року, які різними шляхами прокрадалися в цю країну, та польські емігранти. Протягом кількох лише місяців створено армію, яка нараховувала понад 85 тис. солдатів.

На зламі 1939–1940 років з’явився шанс на те, щоб Польща перестала бути самотньою у відносинах із радянським агресором. У листопаді 1939 року після вторгнення Радянського Союзу у Фінляндію його виключили з Ліги Націй. Все чіткіше було видно, що обидві тоталітарні держави, котрі сповідують імперську ідеологію (Третій Рейх і Радянський Союз), беруть активну участь у розпалюванні світового конфлікту, послідовно йдучи не тільки в напрямку загарбання територій, які вони поділили між собою в пакті Молотова–Ріббентропа, але також у напрямку стабільного домінування над іншими народами континенту.

Назрівало усвідомлення того, що обидві ці тоталітарні держави-союзниці є противниками вільного світу. З’явилася концепція відправки на допомогу Фінляндії міжнародного корпусу, до складу якого увійшли б британські, французькі і польські війська. Влада ПР вбачала в цьому шанс на підтримку Фінляндії, але ще й на інтернаціоналізацію проблеми радянської агресії. Для участі в експедиційному корпусі було вибрано польську

Самостійну бригаду підгалянських стрільців. Але підготовка альянтів затягувалася. Кінець кінцем від цих планів відмовились, а в березні 1940 року Фінляндія, після багатьох місяців героїчного опору, підписала мирний договір, який поклав кінець війні з СРСР, – війні, яка, зрештою, чітко показала слабкі сторони радянських збройних сил.

А Польща знову залишилася наодинці в боротьбі з радянським агресором.

НА ЗАХИСТІ НОРВЕГІЇ, ФРАНЦІЇ І ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ

Навесні 1940 року, використовуючи, зокрема, радянські сировинні поставки, німці перейшли до наступу на Західному фронті. Гітлер знову тріумфував. 9 квітня 1940 року німецька армія протягом одного дня захопила Данію. Одразу після цього німецькі війська

■ Пілоти з Дивізіону 303 – одного з польських дивізіонів, що брали участь в обороні Великої Британії (Імперський військовий музей)

розпочали вторгнення в Норвегію, в обороні якої брали участь польські військові кораблі та сухопутні частини (в тому числі в битві за Нарвік в травні – червні 1940 року).

У червні 1940 року польські солдати захищали Францію. Розпорошені по різних французьких тактичних об'єднаннях, вони брали участь в боях з німцями, зокрема, на Саарі, на каналі Марна – Рейн, під Лагардом, на Соммі, в Шампані. Польські пілоти захищали Бельгію і північну Францію, прикриваючи, зокрема, Париж. Починаючи з 1939 року кораблі Військово-морських сил Польщі знаходилися в складі охорони конвоїв альянтів в Атлантиці і брали участь в операціях на Середземному морі. З огляду на блискавичний темп німецьких перемог, лише частину відбудованих збройних сил вдалося врятувати від французького полум'я війни і переправити на Британські острови.

Знесилена вже вкотре Польща стає на кілька місяців після поразки Франції найважливішим європейським союзником Великої Британії. На Британських островах президента Рачкевича з великими почестями привітав сам король. Кожний солдат мав значення. Почалася чергова відбудова Польських збройних сил, в результаті якої сформовано військо чисельністю понад 30 тис. солдатів.

Особливо важливою в цей період війни була діяльність на Британських островах понад 9 тис. польських пілотів. Сформовані польські дивізіони винищувачів і бомбардувальників невдовзі взяли успішну участь у битві за Велику Британію, а в наступні роки в боях і нальотах в різних частинах континенту. На рахунок польських пілотів було цілих 12 відсотків від загальної кількості німецьких літаків, збитих у той час над Великою Британією. До оборони острова приєдналися також польські моряки і сухопутні військові підрозділи.

СТЕРТИ ПОЛЬЩУ З КАРТИ ЄВРОПИ

У той же час населення на польських землях опинилося в зовсім іншому світі. Ще в період оборонної війни Совіти і Німеччина спільно скоригували таємний протокол до пакту Молотова–Ріббентропа. 28 вересня 1939 року голови зовнішньополітичних відомств Третього Рейху і Радянського Союзу зустрілися знову. Обидві держави, які призвели до війни, тепер згадують виправлення на карту розподілу захоплених територій Другої Речі Посполитої. Радянсько-німецьку демаркаційну лінію перенесено з попередньої узгодженої лінії річок Нарва–Вісла–Сян на схід – на лінію річок Нарва–Західний Буг–Сян.

ОКУПАЦІЯ ТЕРИТОРІЇ ПОЛЬЩІ В 1939–1941 РОКАХ

Tomasz Ginter

Кордони Польщі 1 вересня 1939 р.

Німецька окупація

Район безпосередньо включений до складу Рейху

Генеральне Губернаторство

Советська окупація

Вільнюський округ, переданий СРСР Литві і разом з нею включений до складу СРСР в 1940 р.

Словацька окупація

Лінія поділу Польщі між СРСР і Німеччиною

Визначена в пакті Молотова–Ріббентропа 23 серпня 1939 р.

Демаркаційна лінія, встановлена 28 вересня 1939 р.

ОКУПАЦІЯ ТЕРИТОРІЇ ПОЛЬЩІ В 1941–1944 РОКАХ

Tomasz Ginter

Кордони Польщі 1 вересня 1939 р.

- Німецька окупація:**
- Район безпосередньо включений до складу Рейху
 - Генеральне Губернаторство
 - Округ Білосток
 - Райони, включені в Райхскомісаріат Україна і Райхскомісаріат Остланд

- Німецьчина до 1 вересня 1939
- Словацька окупація**

У такий спосіб Німеччина «отримала» східну Мазовію і Люблінське воєводство. Взамін за це в написаному наново таємному протоколі Радянський Союз до своєї «сфери інтересів» приєднав незалежну Литву та польський, але вже загарбаний більшовиками Віленський край.

Воєнні кампанії обох агресорів символічно увінчав радянсько-німецький парад на «кордоні дружби» в Бересті-над-Бугом.

У таких обставинах Гітлер і Сталін оголосили, що стирають Польщу з карти Європи. З західної сторони німці захопили майже половину держави – разом 188 тис. кв. км. Північну та західну частини цих територій (Померанію, Великопольщу, Сувальщину, північну і західну Мазовію, Лодзь і околиці, польську частину Верхньої Сілезії і західні райони Мало-польщі) Гітлер об'єднав з Німеччиною і з адміністративної точки зору привів їх у відповідність з дотеперішніми німецькими землями. Натомість південно-східній частині зайнятої території він тимчасово присвоїв статус Генеральної Губернії (нім. *Generalgouvernement*), виділеної в межах так званого Великонімецького Рейху (нім. *Grossdeutsches Reich*).

РАДЯНСЬКА ОКУПАЦІЯ

Радянський Союз зайняв більше половини території Другої Речі Посполитої – разом понад 201 тис. кв. км. Більшість територій на сході Польщі було приєднано до радянських республік: Білоруської та Української. Формально «анексія» була оголошена після влаштованого Москвою трагіфарсу, імітації виборів до так званих Народних зборів. Це була широкомасштабна пропагандистська інсценізація нібито демократичних процедур, здійснена в атмосфері терору і фальсифікації результатів під наглядом радянських спецслужб (НКВС). Усе це відбувалося з грубим порушенням елементарних принципів міжнародного права.

У жовтні 1939 року радянське керівництво змусило Литву дати дозвіл на розміщення на її території частин Червоної армії, за що «в подарунок» Литва одержала польський Віленський край. Це був регіон, щодо якого Литва висувала територіальні претензії ще до війни, хоча переважну кількість його населення становили поляки.

Передача Віленського краю була для СРСР лише «технічною процедурою» – етапом на шляху розширення імперії. Сталін прекрасно усвідомлював той факт, що після остаточного розпаду Польщі при існуючих домовленостях з Німеччиною невеликі балтійські республіки будуть повністю залежати від нього. Саме тому вже навесні і влітку 1940 року,

коли на заході континенту втрачала свою могутність Франція, і Литва (отже Віленський край також), і Латвія, і Естонія були захоплені Червоною армією, а невдовзі після цього їх оголошено новими «радянськими республіками».

ГЕНЕРАЛЬНА ГУБЕРНІЯ

Генеральна Губернія (ГГ) існувала на польських землях з волі Гітлера в 1939–1945 роках. Нормативною базою для її утворення став декрет «вождя і рейхсканцлера Третього Рейху», датований жовтнем 1939 року. Тут не лишалося місця для жодної, навіть

■ Польські землі, приєднані до Третього Рейху. Німецька сім'я заселяється в будинок, з якого вигнали поляків (АІНП)

символічної форми польської державності. Упродовж усієї війни не було ніяких державних органів, які б колаборували з загарбником. Уся адміністративна влада ГГ була частиною окупаційних структур Німеччини. Цей «витвір» очолив німець Ганс Франк – саме він обіймав посаду генерал-губернатора і безпосередньо підпорядковувався Адольфу Гітлеру. Місцеві структури реорганізовано в рамках окупаційної державної структури в такий спосіб, щоб Німеччина могла здійснювати над ними повний контроль.

На західних і північних територіях, призначених для швидкого злиття з Третім Рейхом, уже протягом перших місяців окупації німці провели масову акцію виселення поляків і євреїв. Загальна кількість громадян Польщі, яких вигнали зі своїх домівок, уже тоді становила понад 900 тис. осіб. На цих територіях не тільки закривали польські школи, а й під страхом суворих покарань забороняли публічно вживати польську мову. У ГГ офіційною мовою стала німецька, а польській мові німці надали статус лише «допустимої» мови.

На карті Третього Рейху Генеральна Губернія була виділеною територією, на якій тимчасово дозволялося перебувати полякам і євреям (у тому числі виселеним з територій, одразу приєднаних до Німеччини). ГГ мала бути своєрідною сільськогосподарською і сировинною базою, джерелом дешевої рабської робочої сили для решти Німеччини. Саме тому освіта вище рівня початкової школи була тут заборонена, середні і вищі навчальні заклади, в яких могли навчатися поляки, повністю ліквідовано; залишено лише загальноосвітні школи з дуже обмеженою навчальною програмою. Крім того, було ліквідовано польську пресу: дозволялося друкувати лише ті польськомовні газети, які від початку до кінця були інструментом німецької пропаганди.

Фрагмент однієї з німецьких постанов про виселення євреїв і поляків з частини польських земель, приєднаних до німецького Рейху (від 12 листопада 1939 року):

1) Рейхсфюрер-СС і керівник німецької поліції у своїх повноваженнях рейхскомісара з питань зміцнення німецьких національних цінностей постановив, що з колишніх польських територій, які нині входять до складу Рейху, необхідно виселити:

- a) усіх євреїв і
- b) усіх тих поляків, які або належать до інтелігенції, або внаслідок своєї пропольської орієнтації загрожують перемозі та зміцненню німецьких національних цінностей. Схожим чином слід відноситись до кримінальних елементів.

Метою виселення є:

- a) очищення і захист нових німецьких територій,

б) надання житла і можливості заробляти мігрантам – фольксдойче.

Евакуація в обов'язковому порядку повинна відповідати наведеним цілям, будь-які інші інтереси не враховуватимуться.

2) У результаті наради у генерал-губернатора в Кракові депортація з Країни Варти охоплює період з 15.11.1939 до 28.2.1940 – спочатку 200 000 поляків і 100 000 євреїв.

3) Район, призначений для поселення депортованих звідси осіб, – це території на південь від Варшави і Любліна.

4) У рамках цієї першої акції з сільських повітів слід виселити всіх євреїв, крім того, з найменших повітів – щонайменше 2000 поляків, з більших повітів – відповідно більшу кількість осіб.

Вказані нижче міста, які не мають повітів, повинні підготувати до вивезення:

Познань: близько 35 000 поляків і всіх євреїв

Лодзь: близько 30 000 поляків і близько 30 000 євреїв

Гнезно: близько 2300 поляків і всіх євреїв

Іновроцлав: близько 2300 поляків і всіх євреїв.

Контингенти поляків і євреїв, яких передбачено виселити з міст, що не мають повітів, та з сільських повітів, будуть вивезені в строки, вказані в пункті 2. [...] Територія лише тоді вважатиметься очищеною і безпечною з усіма наслідками, коли буде повністю зліквідовано верству інтелектуальних лідерів, інтелігенцію, всі політично неблагонадійні особи і кримінальні елементи. Крім того, слід виселити всіх тих, хто вважає себе поляками. Що стосується інтелігенції, підтвердження факту її політичної або антинімецької діяльності не є обов'язковим. Більш того, з кожної точки зору слід брати до уваги створення місць, де б могли мешкати і працювати рейхс- і фольксдойче, що оселятимуться на цих територіях.

Джерело: J. Böhrer, K.M. Mallmann, J. Matthäus, *Einsatzgruppen w Polsce*, Warszawa 2009, s. 203–204.

ТИМЧАСОВІСТЬ

Рішення щодо утворення ГГ не показувало істинних планів вождя Третього Рейху ні щодо польського народу, ні щодо майбутнього. Це був лише етап на шляху здійснення ще більш далекосяжних планів перебудови східної частини континенту згідно з концепцією «розширення життєвого простору» для німецької нації. У пізніших планах, які більш детально опрацьовувалися вже після нападу Німеччини на СРСР, створено концепцію масового виселення майже всього ненімецького населення на територію Сибіру («Генеральний план Ост»). Але таку можливість могла дати лише повна військова перемога Німеччини у війні. У рамках «німецького життєвого простору» вся ця територія в майбутньому

повинна була стати виключно німецькою: на місці євреїв і поляків та представників інших національностей мали оселитися нові переселенці німецької національності.

На той момент німцям не вистачало осіб, які могли б обійняти всі посади в адміністративних структурах Генеральної Губернії. Для того, щоб виконувати німецькі накази – в тому числі примусово – було використано частину польських кадрів місцевого самоврядування. З'явилася нова адміністративна структура. Основним органом цивільної місцевої влади зробили старосту – на цю посаду переважним чином призначалися німці, яких прислали з Третього Рейху. Довоєнне польське територіальне самоврядування фактично було ліквідоване вже в червні 1940 року. Роль бурмістрів, вїттів та солтисів зведено до ролі безвольних виконавців вказівок німецьких чиновників – виконавців, що діяли під суворим наглядом окупаційної влади.

Невдовзі після вторгнення Німеччини в СРСР, під німецькою окупацією опинилися всі польські землі. До території Великонімецького Рейху Гітлер приєднав – в якості нового дистрикту Генеральної Губернії – територію колишньої Східної Галичини включно зі Львовом, а також Білосточину як *Bezirk Bialystok*. Решту східних та північно-східних земель Другої Речі Посполитої німці включили в так званий Рейхкомісаріат «Україна» і так званий Рейхкомісаріат «Остланд», який охоплював Білорусію і країни Балтії. Така ситуація зберігалася до 1944 року.

У січні 1944 року Червона армія, надходячи зі сходу, знову почала захоплювати східні землі Другої Речі Посполитої. Попри те, що Польща належала до антигітлерівської коаліції, Совіти силою приєднали цю територію до складу Радянського Союзу, розпочавши в такий спосіб новий етап поневолення.

IV

ТЕРОР І ГЕНОЦИД ЗА ЧАСІВ ОКУПАЦІЇ

ПОВСЯКДЕННІСТЬ ЗЛОЧИНУ

Після того як знеслені нерівною боротьбою державні структури Другої Речі Посполитої підкорилися загарбникам, найбільшою трагедією стало те, що вони не були спроможні надійно захищати своїх громадян, які страждали від терору обох держав-загарбниць. Кожний шматок землі, який потрапив під гніт тоталітарних агресорів, моментально підпорядковувався політиці терору: вона охоплювала практично всі верстви і національні групи польського суспільства. У порівнянні з величезними територіями, захопленими Німеччиною і СРСР, відносно невелика територія Польщі знаходилася під словацькою окупацією: на знак визнання заслуг, а саме за участь в німецькій інтервенції, Словацька держава одержала від Гітлера прикордонні території польського Спиша і Орави. Там Словаччина реалізувала власну, спочатку антипольську, а пізніше й антиєврейську політику.

Уже з перших днів окупації права поляків різко обмежувалися і підпорядковувалися німецьким службам. Єврейські громадяни Польської Республіки, своєю чергою, були скинуті німцями на найнижчі щаблі соціальної драбини: їх швидко позбавили будь-якого правового захисту. Уже на початку окупації німці демонстративно принижували єврейське населення. Колективні та індивідуальні акти злочинів і насильства щодо євреїв ставали частиною щоденного терору, що базувався на необмеженій владі німецьких окупантів.

З перших тижнів окупації німці з особливою жорстокістю ліквідували представників польської інтелігенції. Вони хотіли повністю знищити «верству лідерів» і перетворити поляків у народ без еліти. З цією метою вони застосовували різні підступні дії, наприклад, запросили професорів краківських вишів на лекцію, яку мав прочитати представник німецької влади, а коли ті зібралися в університетській аудиторії, їх заарештували і вивезли в концтабори.

Навесні і влітку 1940 року в усіх дистриктах ГГ німці провели проти польського суспільства так звану «надзвичайну акцію умиротворення», тобто «АВ-акцію» (нім. *Ausserordentliche Befriedungsaktion*). Упродовж цієї операції заарештовано і знищено близько 6,5 тис. осіб, які були визнані такими, що можуть чинити опір, а також еліту польської інтелігенції.

Уже восени 1939 року німці розпочали масові вбивства і розстріли населення, в тому числі спеціально відібраних представників суспільства, які мали особливі заслуги перед державою, політичних діячів, учених, священників та ветеранів національно-визвольного руху. Одне з місць, де в 1939–1941 рр. німці проводили масові розправи, – селище Пальміри поблизу Варшави: там було вбито близько 1700 осіб. У Померанії в селі Велика

■ Окупаційний терор. Страта поляків, учинена німцями в Бохні в грудні 1939 р. (АІНП)

П'ясниця проводилися операції, метою яких було докорінне знищення поляків і всього польського: в 1939–1940 рр. в результаті масових страт там загинуло кільканадцять тисяч осіб. Жертв масових убивств різного масштабу з місяця на місяць ставало щораз більше.

Умови, створені німцями в окупованій Польщі, були набагато гіршими від тих, в яких в наступні роки жили мешканці загарбаних Німеччиною держав Західної Європи. І що характерно: коли французькі колабораціоністи пояснювали французам, чому необхідно піти на чергові поступки німцям, вони лякали населення «польським варіантом окупації».

В окупованій Польщі німці застосовували власні критерії розподілу населення за расовими ознаками, що відбивалося на диференціації масштабу переслідувань різних груп мешканців. Вони, з одного боку, підсилювали вже наявну національну ворожнечу, а з другого – за допомогою варварських положень обов'язкового законодавства – створювали нові поділи.

З представників усіх національних меншин, які населяли Польщу в довоєнний період, німці, за допомогою різних методів, намагалися на території Генеральної Губернії повернути на свій бік українців, хоча ці пропозиції були далекими від очікувань лідерів українських націоналістичних організацій.

«ПАНІВНА РАСА»

На окупованих німцями територіях партійна приналежність не була критерієм приналежності до верстви привілейованих осіб (так, як це було на територіях, окупованих СРСР). Тут в якості аргументу німецька пропаганда не використовувала членство в НСДАП, яке було прерогативою німців; вона передусім проголошувала тези про вищість тих, хто належав до німецької нації.

Представники німецької влади дбали про те, щоб відповідним чином звеличити німців: і тих, які в довоєнній Польщі були національною меншиною, і тих, які цілими родинами приїздили з Третього Рейху на адміністративні посади. Всі вони вважалися «панівною расою» (нім. *Herrenvolk*).

У Генеральній Губернії створювалися спеціальні німецькі житлові райони, парки, кав'ярні і транспортні засоби, призначені виключно для німців. Як правило, на них видів демонстративний напис «*Nur für Deutsche*». У містах ГГ трамваї були поділені на дві

■ Трамвай з написом «Тільки для німецьких пасажирів» в окупованому Кракові в 1941 р. (НЦА)

частини: зручнішу (саме з таким написом) попереду, призначену для німців, і гіршу позаду – для решти пасажирів. У нормативних документах ГГ про німців і про все, що було німецьке, говорилося як про особливий статус, який необхідно захищати надзвичайними методами. (Характерною деталлю, яка добре ілюструє специфіку німецьких дій, було видання і переклад польською мовою німецьких правових актів. Попри те, що згідно з правилами польської орфографії назви всіх національностей пишуться з великої літери, а прикметники з малої літери, в перекладах німецьких розпоряджень польською мовою всі назви, які містили слово «німець» і утворені від нього прикметники писалися з великої літери. Своєю чергою, бувало й так, що слово «поляк», навіть як іменник, що позначав національність, писалося з малої літери). Різні розпорядження, призначені для польського та єврейського населення, містили вказівки щодо необхідності поступатися німцям дорогою на тротуарі, знімати перед ними головний убір, тощо. Метою цих на перший погляд несуттєвих елементів повсякденного життя було максимальне приниження всіх не-німців та остаточне переконання німців у тому, що завдяки перемогам Гітлера вони й справді стають привілейованою «панівною расою».

КАРАЛЬНІ ОПЕРАЦІЇ ТА ЕКЗЕКУЦІЇ

Уже 31 жовтня 1939 року генерал-губернатор Ганс Франк видав наказ, відповідно до якого щодо кожного мешканця ГГ ненімецької національності, дії якого буде визнано спрямованими проти німців або представників німецької влади, застосовуватиметься смертна кара. Таке покарання загрожувало майже за кожний випадок невиконання наказів німецької влади та невідповідну поведінку стосовно будь-якого німця, його майна або речей, які «призначені для роботи». На смерть могли відправити вже за схилання до невиконання навіть найжорстокіших наказів окупантів. У такий спосіб карали також усіх тих, хто знав, але не доніс представникам влади про плановані «порушення».

Про смертну кару для «осіб ненімецької національності» за різні проступки говорилося також в інших офіційних документах ГГ, зокрема, в розпорядженні Ганса Франка від 2 жовтня 1943 року «Про боротьбу з замахами на німецьку справу відбудови у Генеральній Губернії». Ці документи були потрібні для того, щоб створити атмосферу безкарності для німців, які на окупованих територіях вбивали громадян Польської Республіки.

▪ Страта поляків у Лешно 21 жовтня 1939 р. – добування жертв (АІНП)

Тому в польських селах і містечках німці систематично застосовували принцип колективної відповідальності. Вони дуже часто вбивали невинних громадян лише для того, щоб залякати інших. Загальне число каральних акцій, під час яких окупанти позбавляли життя також беззахисних мешканців, що не чинили ніякого опору, становить кілька тисяч. Багатьох з них вбивали тільки через те, що вони були поляками. На території Генеральної Губернії було спалено сотні сіл. Понад сімдесят сіл німці знищили повністю. Те, що в Чехії (вбивство мешканців селища Лідице) або у Франції (каральна операція в Орадур-сюр-Глан) мало епізодичний характер, на польських землях було розповсюдженим інструментом німецького терору. Наприклад, в селі Міхнюв на Келецькій землі німці вбили понад 200 мешканців, у тому числі 48 дітей; у селі Красово-Ченсткі на Підляшші – 250 осіб, у тому числі 97 дітей; у селі Щецин на Люблінщині – 368 осіб, у тому числі 71 дитина; у селі Склоби – понад 260 осіб. Таких прикладів можна наводити багато. Під час сотень такого типу каральних операцій, проведених у польських селах, німці вбили десятки тисяч людей. Значна частина з них – діти. Як правило, такі акції закінчувалися підпалюванням сіл.

Дуже часто, застосовуючи принцип колективної відповідальності за різні прояви опору, німці страчували заручників або групи випадкових в'язнів. У багатьох містах і селах проводилися публічні езекуції, під час яких людей розстрілювали і вішали. Постійним елементом польських вулиць були так звані «афіші смерті», тобто списки розстріляних в'язнів і заручників. Страх мав паралізувати все суспільство і придушити опір.

У період своїх найбільших воєнних тріумфів німці почали втілювати в життя плани, пов'язані з видаленням з деяких територій всього ненімецького населення. Своєрідним експериментальним полем стала Замоїщина, де відбулися масові виселення польських мешканців. Їх місце повинні були зайняти переселені туди німці.

ГЕТТО

На всіх окупованих землях представники німецької влади невідкладно запровадили антиєврейські законодавчі норми, які були обов'язковими в самій Німеччині, і швидко ввели нові обмеження. Попри те, що в два перші роки окупації не було мови про повне фізичне знищення євреїв, уже починаючи з вересня 1939 року паралельно із вбивствами представників державних та самоврядних еліт, німці жорстоко розправлялися з єврейським населенням. Схожим чином поводили себе також частини Вермахту, які входили на територію Польщі. Систематично вбивали євреїв «айнзацгрупи» (нім. *Einsatzgruppen*), які йшли слідом за армією. Все це супроводжувалося проявами демонстративного припинення єврейського населення.

Німці швидко зарахували євреїв, що були громадянами Польської Республіки, до категорії людей, оголошених поза законом. До цієї ж категорії вони відносили поляків іудейського віросповідання та поляків інших віросповідань, предки яких були євреями, – це повністю відповідало критеріям нюрнберзьких расових законів. Німці швидко почали виділяти зони, до яких насильно зганяли все – за німецькими критеріями – єврейське населення (нім. *jüdische Wohnbezirke*). Згодом багато з цих районів обгородили стіною і зачинили. Євреям категорично заборонялося виходити за межі гетто без спеціального дозволу – порушників чекала смертна кара. За схожим принципом полякам заборонявся вхід на територію гетто.

Перше гетто на польській землі німці створили вже в жовтні 1939 року у Варшаві – найбільше, для майже пів мільйона мешканців. Уздовж визначеної лінії поступово будували стіну. Уже в листопаді 1940 року німці закрили територію гетто.

У рамках регламентації продуктів харчування для поляків, як для населення гіршої категорії, встановлювалися продовольчі норми в декілька разів менші, ніж для німців. А «норма» євреїв була ще меншою – становила лише 8 відсотків від німецької. Створення

▪ Вулиця в утвореному німцями Варшавському гетто (Єврейський історичний інститут)

надзвичайно складних умов життя в гетто було початком подальшого фізичного знищення єврейського населення.

З метою управління єврейським населенням, у тому числі в гетто, німці утворювали «юденрати» – підпорядковані німецькій владі допоміжні органи, вказівки яким давали також есесівці та німецька поліція.

СМЕРТНА КАРА ЗА ДОПОМОГУ ЄВРЕЯМ

Невелика частина єврейського населення намагалася вижити за межами гетто, серед них були також утікачі з гетто. Врятуватися таким особам було дуже складно, адже на всій території країни окупанти запровадили жорстокий терор. Залишитися в живих удавалося лише деяким утікачам – як правило, це було можливо виключно завдяки допомозі неєв-

рейського населення, яке мешкало за межами гетто. Коли німці помітили існування такого явища, вони ввели обов'язкову смертну кару, до якої засуджувалися всі ті, хто намагався допомогти євреям. Уже 15 жовтня 1941 року генерал-губернатор видав розпорядження щодо застосування смертної кари не тільки до євреїв, які переховувалися за межами гетто, але й до всіх тих, хто надавав їм будь-яку допомогу. Це розпорядження багаторазово повторювалося в різних дистриктах Генеральної Губернії. Смерть загрожувала полякам не тільки за те, що вони нелегально переховували євреїв, а й за те, що давали їм можливість переночувати, передавали їжу, перевозили з місця на місце, і навіть за те, що щось у них купували або їм продавали. Причому дуже часто винни-

■ Сім'я Вікторії та Юзефа Ульмів із села Маркова. У 1944 р. німці викрили, що вони переховують у своєму будинку дві єврейські сім'ї. Німці вбили їх разом із сімома дітьми та євреями, які в них переховувалися (Світлина з фондів Матеуша Шпитми)

ми в скоєнні такого роду «злочину» вважалися не лише власники житла, а й усі члени сім'ї і навіть сусіди, які про це знали. За приблизними підрахунками, тисяча з лишком поляків заплатила своїм життям за допомогу євреям. Символом такої допомоги стали Юзеф і Вікторія Ульма – подружжя з села Маркова: їх разом з усіма дітьми було вбито за допомогу та нелегальне – в світлі німецьких розпоряджень – приховування на горищі двох єврейських сімей. Якщо німці знаходили євреїв, вони, як правило, вбивали їх на місці.

Такі ж убивства в багатьох місцях були справою рук деяких так званих «синіх» поліцейських, підпорядкованих німецькій поліції, та службовців добровольчої Української допоміжної поліції.

Зміст одного з німецьких розпоряджень, що передбачало смертну кару за будь-яку форму допомоги єврейському населенню:

ПОВІДОМЛЕННЯ

Про смертну кару за підтримку євреїв, які без дозволу перетнули кордон єврейського району

Останнім часом досить багато євреїв вийшло без дозволу з призначених їм районів. Вони досі знаходяться у Варшавському окрузі. Нагадую, що третє розпорядження генерал-губернатора від 15.10.1941 року (VBl. GG. S. 595) передбачає: не тільки євреї будуть засуджені на смерть за перетин кордону єврейського району, але й кожен, хто будь-яким способом допомагатиме їм ховатись. Підкреслюю, що допомогою євреям вважається не тільки облаштування для них нічлігу та харчування, але також перевезення будь-яким транспортним засобом, купування від них різних товарів тощо.

Звертаюся до населення Варшавського округу з закликом, щоб кожного єврея, який без дозволу знаходиться за межами єврейського району, негайно здати у найближчий відділок поліції або жандармерії.

Той, хто допомагав євреєві або й далі допомагає, але до 9.9.1942 року до 16:00 повідомить про це в найближчому відділку поліції або жандармерії, не підлягатиме кримінальній відповідальності. Кримінальній відповідальності не підлягатиме також той, хто до 9.9.1942 року до 16:00 надішле придбані у єврея речі на адресу Варшава, вул. Ніска, 20, або повідомить про це в найближчому відділку поліції або жандармерії.

Начальник СС і поліції
Варшавського округу

Варшава, 5 вересня 1942 року

Джерело: М. Edelman, *Getto walczy*, Lublin 1993, s. 36.

BEKANNTMACHUNG

Betr.: Todesstrafe für Unterstützung von Juden, die die jüdischen Wohnbezirke unbefugt verlassen haben.

In der letzten Zeit haben sich zahlreiche Juden aus den ihnen zugewiesenen jüdischen Wohnbezirken unbefugt entfernt. Sie haben sich z. B. noch im Distrikt Warschau auf.

Ich weise darauf hin, dass durch die Deutsche Verordnung des Generalgouverneurs über Aufenthaltbeschränkung im Generalgouvernement vom 15.12.1941 (VER. GG. S. 595) nicht nur die Juden, die in dieser Weise unbefugt den ihnen zugewiesenen Wohnbezirk verlassen haben, mit dem Tode bestraft werden, sondern dass die gleiche Strafe jedem trifft, der solchen Juden wissenschaftliche Unterstützung gewährt. Dazu gehört nicht nur die Gewährung von Nahrung und Verpflegung, sondern auch jede anderweitige Unterstützung, z. B. durch Mitnahme in Fahrzeuge aller Art, durch Ankauf jüdischer Sachwerte usw.

Ich richte hiermit an die Bevölkerung des Distrikts W, nach der Aufforderung, jeden Juden, der sich unbefugt ausserhalb eines jüdischen Wohnbezirks aufhält, sofort dem nächsten Polizeiviertel oder Gendarmenposten zu melden.

Wer einem Juden Unterstützung leistet, wird zutell werden können oder z. B. noch zutell werden könnte, hiervon aber bis zum 23.02. 1942, der nächsten polizeilichen Dienststelle Meldung macht, wird **STRAFRECHTLICH NICHT VERFOLGT WERDEN.**

In der gleichen Weise wird gegen denjenigen von einer Strafverfolgung Abstand genommen, der die von einem Juden erworbenen Sachwerte bis zum 23.02. 1942, in Warschau, P. 23, abliest oder bei dem nächsten Polizeiviertel bzw. Gendarmenposten Meldung erstattet.

Warschau, den 5. September 1941.

**Der SS- und Polizeiführer
im Distrikt Warschau.**

OBWIESZCZENIE

Dotyczy kary śmierci za wspieranie żydów, którzy przekroczyli bez uprawnienia granicę dzielnic żydowskiej.

W ostatnim czasie widziałem wielu żydów wyjechać do bez uprawnienia do ich strefy mieszkaniowej. Ci zostali oni dotąd w okręgu warszawskim. Przypominam, że zgodnie z rozporządzeniem Generalnego Gubernatora z dnia 15.12.1941 r. (VER. GG. S. 595) przewidziano, że nie tylko żydzi zostali skazani na śmierć za przekroczenie granicy dzielnic żydowskiej, ale każdy, kto w jakikolwiek sposób dopomógł im w ucieczce do. Ponadto, że za pomoc udzieloną żydom, nie zostało im tylko przyznawanie ich i wyłączenie, ale również przewidziano ich, jakkolwiek trudnym było, doprowadzenie do nich strefy biuro, i t. p.

Terazom się do ludności okręgu warszawskiego i warzawian, aby ostrzegę żydów, który bez uprawnienia przekroczył granicę dzielnic żydowskiej, natychmiast zgłosić w najbliższym punkcie policji najbliższe sąsiedztwo.

Kto udzieli pomocy żydom, nie zostanie dotąd skazany, a do dnia 1. 2. 1942 r. goła. Kto natomiast w najbliższym punkcie policji lub kwaterze, nie podlega odpowiedzialności karnej.

Wskazuję, że podlega odpowiedzialności karnej ten, kto do dnia 23.02. r., włącznie, nie zgłosił natychmiast w najbliższym punkcie policji lub kwaterze, nie podlega odpowiedzialności karnej.

Warschau, dnia 5 września 1941 r.

**Kierownik SS- i Policii
do Okręgu Warszawskiego**

■ Одне з тисяч оголошень, що розповсюджувалися німцями на польських землях, в яких повідомлялося про смертну кару за будь-яку допомогу єврейському населенню

СТРАХ ПОВСЮДИ

Психоз страху, викликаний загрозою смертної кари, призводив до того, що більшість населення боялася допомагати євреям, які намагалися вижити за межами гетто. Кожний прояв співчуття, за який згідно з надзвичайно жорстокими положеннями німецького права можна було поплатитися життям, був героїчним вчинком. Водночас були й такі, хто повністю підпорядковувався окупаційним вимогам щодо інформування представників німецької влади про такі випадки. Дуже часто причиною був страх перед відповідальністю – в тому числі колективною – за несповіщення. Інколи присутність у селі одного інформатора могла паралізувати загрозою відповідальності всіх мешканців. Умови окупаційної боротьби за власне життя сприяли байдужому ставленню до долі інших людей. Проте траплялись і ті, хто навмисно розшукував євреїв-утікачів: спокуса одержати обіцяні німцями нагороди та привілеї була величезною – декому хотілося отримати їх навіть ціною життя інших людей. До того ж у містах з'явилася патологічна група так званих шмальцівників, які задля матеріальної вигоди шантажували тих євреїв, що переховувались, або поляків, які євреїв ховали, і погрожували, що донесуть про це представникам окупаційної влади.

Схожим чином вели себе деякі представники єврейської громади, закритої в гетто. В умовах щоденної боротьби за виживання, в атмосфері повсякденності смерті, в гетто теж розповсюджувалося байдуже ставлення до долі іншої людини – передусім треба було рятувати власне життя. В гетто також з'являлися групи людей, які задля привілеїв і матеріальної вигоди доносами прирікали своїх одновірців на смерть. Психоз страху посилювали там завербовані серед населення таємні агенти гестапо. Декого з них німці використовували і за межами гетто – для викорінення проявів допомоги євреям-утікачам.

Усе це було наслідком передусім уведених Третім Рейхом нелюдських правил, за якими злочинцям надавався «законний» і реальний захист та призначалися нагороди, тоді як порядних і співчутливих громадян карали смертю за прояви елементарної людяності.

Масштаб злочинів, у вчинення яких Третій Рейх втягував держави, які з ним колаборували, показує цінність і вагу рішення Польщі щодо послідовної боротьби з режимом Гітлера: попри гігантські жертви вона не зганьбила себе жодною формою співпраці з німцями.

І якщо якийсь громадянин Польської Республіки в індивідуальному порядку йшов на співпрацю з німецькими окупантами проти цивільного населення або проти структури Польської підпільної держави, він вважався зрадником вітчизни. У відповідності до чинних законів, за це загрожувала смертна кара. Польські конспіративні суди – в тій мірі, в якій це було можливо, – вносили смертний вирок і службовцям окупантів, і цивільним інформаторам, і шмальцівникам, й іншим зрадникам, а збройне підпілля приводило його у виконання. Таких людей попереджували (в тому числі за допомогою заяв, які в конспірації друкували і розповсюджували представники підпільної влади) про те, що після закінчення німецької окупації їм не уникнути суворого покарання.

Слід підкреслити, що такі «драконівські» покарання за переховування євреїв або за надання їм будь-якої допомоги німці застосовували тільки в Польщі, Сербії і Радянському Союзі – в жодній іншій європейській країні.

«СИНІ» ПОЛІЦЕЙСЬКІ

Відмова Польщі від будь-якої думки про капітуляцію і колаборацію з німцями мала ще й інші наслідки. Польща не поставила на службу з окупантом жодного свого правоохоронного формування. Таким чином, на захоплених польських землях німці не колаборували з жодною державною структурою, яка б мала у своєму розпорядженні власних поліцейських, – на відміну від того, як це було у Франції або на території Протекторату Богемії і Моравії. У цих країнах збережено безперервність довоєнних поліцейських служб, які разом з усією державною структурою використовувалися в нових умовах – у тому числі для досягнення цілей Третього Рейху. Поліцейські Франції отримували накази від своїх попередніх французьких начальників, якими командував очільник їх власної держави, підкореної німецьким переможцем. Згодом французькі поліцейські, які безперервно служили своїй державі, з волі її керівництва ставали учасниками німецької антиєврейської політики.

У Генеральній Губернії було інакше. Оскільки в розпорядженні німців не було структури, що діяла від імені ПР, вони створювали на підставі власних розпоряджень нові поліцейські структури в ГГ з використанням громадян поневоленої країни. Ганс Франк заснував *Polnische Polizei im Generalgouvernement*, тобто Польську поліцію в Генеральній Губернії,

яка не мала нічого спільного з польською державою. Цей орган було створено як відокремлену організаційну одиницю німецької *Ordnungspolizei*. До неї набирали громадян підкореної держави – переважно довоєнних польських поліцейських, які під загрозою найсуворіших покарань були змушені зареєструватися в створеній німцями службі. Це було формування місцевого призначення, без власної централізованої вертикальної ієрархії, повністю підпорядковане окупаційній владі і місцевим формуванням військової жандармерії. І хоча німці використали довоєнні мундири синього кольору, нове формування не одержало жодних державних символів.

НІМЕЦЬКА СЛУЖБА

Поліцейських, які підпорядковувалися наказам і розпорядженням, німці в першу чергу використовували для підтримки порядку та виконання допоміжних функцій. Для переважної більшості поліцейських це була примусова служба, що в жодному випадку не змінювало обсягу використання їх окупантами. Частина «синіх» поліцейських намагалася просто протриматись, обмежуючи свої дії – в тій мірі, в якій це було можливо, – до виконання завдань, наближених до обов'язків «традиційної» поліції (поточна боротьба зі злочинністю). Дехто вступав до лав конспіративних організацій, що боролися за незалежність, і підпільно протидіяв німцям – із зрозумілих причин це трималося в таємниці. Але особливо помітною була поведінка зрадників, які раболіпством та ревністю у виконанні наказів німецьких окупантів хотіли прокласти собі дорогу до підвищення по службі або до кар'єри. Дуже часто це була участь у злочинах проти співгромадян єврейської та польської національності. Саме тому в повідомленнях, які конспіративно друкували підпільні організації, лунали загрози про суворі покарання для таких поліцейських. У період окупації ці покарання приводилися у виконання в поточному режимі. Багатьох ревних представників цього формування, що співпрацювали з німцями, було розстріляно згідно з вироком таємних судів Польської підпільної держави. Також попереджувалося про безпощадне зведення рахунків після закінчення війни.

З огляду на це польське суспільство у своїй більшості негативно ставилося до даної організації. На відміну від довоєнної поліції, яка стояла на захисті безпеки громадян незалежної держави, їх називали «синіми» поліцейськими. Ця назва дуже швидко

набула в Польщі зневажливого відтінку, стала синонімом раболіпства перед окупантами. Польське підпілля приводило також у виконання смертні вироки «синім» поліцейським за запопадливу службу на користь Третього Рейху.

У кожному гетто німці створювали *Jüdischer Ordnungsdienst* (тому членів цієї структури називали «одеманами»), тобто єврейську поліцію, яка – теоретично – мала виконувати допоміжні функції і боротися із поточною злочинністю. Однак в умовах гетто представники цієї служби швидко почали діяти на користь німців і своєю антиєврейською діяльністю викликали загальну ненависть. І лише невелика група поліцейських намагалася саботувати накази окупантів. А тим, хто ревно вислужувався перед німцями, єврейські конспіративні організації також виносили смертний вирок.

Найгірші представники обох цих створених Третім Рейхом формувань узяли безпосередню активну участь у злочинах окупаційного періоду: переслідували і євреїв, які нелегально переховувалися за межами гетто, і членів конспіративних організацій. Саме тому до багатьох «синіх» поліцейських і «одеманів» поляки і євреї ставилися як до зрадників польської держави і власного народу.

До злочинних дій на території Генеральної Губернії німці також залучали Українську допоміжну поліцію. На відміну від «синьої» поліції, це формування було добровільним. Представників української меншини німці приймали – в тому числі як добровольців – і в «синю» поліцію, хоча, як правило, такі кандидати не мали жодного досвіду роботи в поліції. Починаючи з 1941 року до «синьої» поліції стали приймати поляків-добровольців. Саме такі нові службовці найсумлінніше прислужували окупантам.

Коли в 1941 році німці захоплювали окуповані Радянським Союзом території, мешканці сотень містечок і селищ постраждали від їх жорстокості і злочинів – передусім єврейське населення. Масові езекуції здійснювали «айнзацгрупи» (нім. *Einsatzgruppen*), які йшли слідом за німецьким фронтом. Інколи німці або самі організовували єврейські погроми, або підбурювали до їх здійснення цивільних жителів. Як привід для погромів використовувався факт участі деяких євреїв у структурах більшовицької влади. Однак часто погроми служили до того, щоб застосувати принцип колективної відповідальності щодо цілих єврейських громад. У деяких випадках у цих злочинах брали участь також і поляки. На зайнятих Німеччиною територіях антисемітська діяльність заохочувалася і підтримувалася новою владою: злочинців не переслідували, а навпаки, захищали – і військо, і поліція, і державні органи Третього Рейху. Це породжувало відчуття безкарності у тих, хто брав

участь у таких лиходійствах. Такого роду злочин проти єврейського населення вчинено, зокрема, в селі Єдвабне, яке німці захопили на самому початку війни з СРСР у 1941 році.

Така позиція була дуже бажаною для Третього Рейху. Але вона категорично суперечила обов'язкам громадян щодо Польської Республіки, яка входила до складу антигітлерівської коаліції і продовжувала війну проти німців.

«ОСТАТОЧНЕ ВИРІШЕННЯ ЄВРЕЙСЬКОГО ПИТАННЯ»

У 1941 році німці сп'яніли від перемог. Наступ на СРСР, який вони розпочали в червні цього ж року, дозволив їм заволодіти величезними територіями у східній частині континенту. І хоча наступ на Москву було стримано і відбито, вони були впевнені в своїй остаточній перемозі. У зв'язку з цим німці перейшли до втілення довгострокових ідеологічних концепцій. І були абсолютно переконані в тому, що саме вони, переможці, будуватимуть новий світовий лад.

■ Головні ворота німецького концентраційного табору Аушвіц (АІНП)

■ У концтаборі Аушвіц-Біркенау німці знищували євреїв з усієї Європи. На світліні: привезені в табір угорські євреї, травень 1944 р. (Yad Vashem)

Згодом німці прийняли рішення про повне фізичне знищення європейських євреїв. У 1942 році вони опрацювали технічну сторону питання і перейшли до здійснення широкомасштабного геноциду. На польських землях проживали 3 мільйони польських громадян, які були євреями або мали єврейське походження. Гітлер зробив польську територію центром німецької операції зі знищення всього єврейського населення передусім з організаційних причин. Ще в грудні 1941 року німецький генеральний губернатор Ганс Франк відверто написав у своєму щоденнику: «Євреї – це збирище найшкідливіших обжер. У Генеральній Губернії ми маємо їх близько 2,5 мільйони, а разом з нечистокровками –десь 3,5 мільйони. Ми не можемо перестріляти або перетруїти 3,5 мільйони євреїв, проте ми спроможні виконати дії, які так чи інакше призведуть до цілковитого їх знищення».

Голокост не був низкою спонтанних убивств, здійснених окремими злочинцями. Це була великомасштабна операція, реалізована німецькою державою. Без залучення всієї

ЖЕРТВИ НІМЕЦЬКИХ КОНЦЕНТРАЦІЙНИХ ТАБОРІВ І ТАБОРІВ СМЕРТІ АУШВІЦ І БІРКЕНАУ

Депортовані до концтаборів Аушвіц і Біркенау в 1940–1945 роках:

Національність / категорія	Кількість
Євреї	1,1 млн
Поляки	140–150 тис.
Цигани	23 тис.
Радянські полонені	15 тис.
Інші	25 тис.
Усього	~ 1,3 млн

Вбиті в концтаборах Аушвіц і Біркенау в 1940–1945 роках:

Національність / категорія	Кількість
Євреї	1 млн
Поляки	70–75 тис.
Цигани	21 тис.
Радянські полонені	15 тис.
Інші	10–15 тис.
Усього	~ 1,1 млн

Джерело: <http://www.auschwitz.org/historia/liczba-ofiar/deportowani-wg-narodowosci>
<http://www.auschwitz.org/historia/liczba-ofiar/liczba-zamordowanych>

■ Німецькі солдати виганяють з будинку єврейське населення під час ліквідації Варшавського гетто, 1943 р. (АІНП)

державної машини Третього Рейху, яка використовувала сили війська і поліції, без упровадження злочинних німецьких законів Гітлер ніколи б не досяг такого масштабу геноциду.

Усю територію окупованих польських земель вкрито мережею німецьких концтаборів – таких, які в Третьому Рейху будували ще з тридцятих років. Донині найважливішим символом геноциду в Польщі залишається німецький комплекс таборів знищення Аушвіц-Біркенау. Концентраційний табір Аушвіц був створений у 1940 році як місце ув'язнення політ'язнів-поляків: саме вони були найчисельнішою групою на початку його існування. Пізніше німці побудували поблизу концтабір Біркенау. Згодом вони почали звозити туди євреїв з усієї окупованої Європи, а в 1942 році цей табірний комплекс перетворився в центр масового знищення єврейського населення.

Уряд Третього Рейху опрацював план так званого остаточного вирішення єврейського питання. Під цим терміном ховалося рішення про знищення мільйонів осіб єврейської національності і всіх тих, кого німці вважали євреями. У березні 1942 року в рамках операції

НАЙВАЖЛИВІШІ НІМЕЦЬКІ КОНЦЕНТРАЦІЙНІ ТАБОРИ
ТА НІМЕЦЬКІ ТАБОРИ СМЕРТІ В МЕЖАХ ТАК ЗВ.
«ВЕЛИКОНІМЕЦЬКОГО РЕЙХУ» В 1941–1944 РОКАХ

СУЧАСНІ КОРДОНИ НІМЕЧЧИНИ
ТА СУСІДНІХ ДЕРЖАВ НА ФОНІ
«ВЕЛИКОНІМЕЦЬКОГО РЕЙХУ»
1941–1944 РОКІВ

Гданськ • **Штуттхоф**
1939

• Білосток

 Равенсбрюк
1939

 Заксенхаузен
1936

 Треблінка
1942

• Познань

• Варшава

Кульмгоф
1941

• Лодзь

 Собібор
1942

• Люблін

 Майданек
1941

• Дрезден

• Вроцлав

АУШВИЦ
1940

Гросс-Розен
1940

Белжець
1942

• Прага

• Краків

• Львів

БІРКЕНАУ
1942

• Відень

Маутхаузен
1938

Німецькі концентраційні табори
Рік початку діяльності

Німецькі табори смерті
Рік початку діяльності

▪ Повстанці з Варшавського гетто, спіймані німцями (АІНП)

«Рейнхардт» (нім. *Aktion Reinhardt*) німці розпочали ліквідацію гетто на польських землях: мешканців гетто вивозили до концтраційних таборів, здійснювали масові вбивства також на місцях. Для вдосконалення системи масових убивств у концтаборах німці почали використовувати отруйний газ у призначених спеціально для цього газових камерах. Місцями масового геноциду євреїв – крім Аушвіц-Біркенау – були також такі німецькі винищувальні табори, як Белжець, Трєблінка, Собібор, Майданек і Кульмхоф. Крім того, німці здійснювали масові вбивства в сотнях польських міст і населених пунктів.

Тільки в концтаборі Аушвіц-Біркенау до 1945 року німці стратили близько мільйон євреїв з усієї Європи, понад 70 тис. поляків, 20 тис. циган та 15 тис. радянських полонених, а також кільканадцять тисяч в'язнів інших категорій.

Під час ліквідації гетто німці натрапляли на організований опір приречених на смерть євреїв. Найбільшим актом збройного опору було повстання, яке вибухнуло в варшавському гетто в квітні 1943 року. У ньому взяли участь головним чином конспіратори

■ Німецькі солдати в 1943 році під час ліквідації відокремленого німцями під час окупації єврейського району у Варшаві (АІНП)

– члени Єврейської бойової організації і Єврейського військового союзу. Німці жорстоко придушили цей прояв опору, зрівнявши територію гетто з землею.

РАДЯНСЬКИЙ ТЕРОР

Трагічна доля чекала також мільйони тих громадян Польської Республіки, які опинилися на територіях, зайнятих Червоною армією. Мешканці окупованих територій (приєднаних до радянських республік – Української, Білоруської, а згодом і Литовської) також зазнали нещадного терору.

Перший період радянської окупації прийшовся на 1939–1941 роки. Радянське панування на цих територіях перервав початок німецько-радянської війни і втрата Радянським Союзом земель східної Польщі. Сталін використав цей час для безжалісної політики

ТЕРОР ОКУПАНТІВ, ДЕПОРТАЦІЇ ТА ПЕРЕМІЩЕННЯ НА ПОЛЬСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У 1939–1944 РОКАХ

репресій щодо населення. У цей час радянський терор за своєю жорстокістю дорівнював німецьким репресіям, а за своїми масштабами часто їх перевищував.

Червона армія і НКВС свої численні злочини здійснили вже в перші тижні після вторгнення до Польщі. Кривава помста спіткала, зокрема, цивільне населення міста Гродно – це було покарання за героїчну оборону міста від радянських танків.

Совіти швидко приступили до знищення всіх ознак існування польської держави. Спочатку владу в свої руки брали революційні комітети, створювані призначеними комуністами. Потім попередню державну і самоврядну адміністрацію формально замінили так звані «ради» різного рівня. Але в дійсності вони мали набагато менше значення, ніж швидко створювані структури більшовицької партії і спецслужб. Населення окупованих територій було змушене звикати до методів управління державою, які раніше не були йому відомі і в яких головну роль відігравала адміністрація комуністичної партії та місцеві (обласні і районні) структури НКВС. Державними мовами навчання стали російська та – відповідно – білоруська й українська. Радянська система освіти замінила польську. У школах вводилися нові програми і радянські підручники. Зі сходу разом з родинами приїздили радянські чиновники і проникнуті комуністичною ідеологією педагогічні кадри.

Руйнація фундаментів вільноринкової економіки, введення нових високих податків, обмін валюти при сильно заниженій вартості польського золотого і спроби колективізації села призвели до різкого зубожіння населення.

І хоча офіційна радянська пропаганда не здійснювала законодавчого розрізнення людей за національною ознакою (як це робили німці), в дійсності Совіти наполегливо намагалися використовувати національні меншини проти «польської буржуазії і поміщиків». Для того, щоб вишукувати противників більшовизму і створювати нові структури місцевої влади, особливо активно використовувалися національні меншини: єврейська, українська і білоруська. Офіційна пропаганда протиставляла колишнім елітам польської робітничі й селянські прошарки, спокушаючи (дуже часто з бажаним результатом) перспективою кар'єрного просування в структурах влади і наданням конфіскованої землі. Так само, як і у випадку німецької окупації, на знищення були приречені в першу чергу представники патріотично налаштованої інтелектуальної еліти, члени політичних угруповань, метою яких була національно-визвольна боротьба, землевласники, а також державні чиновники і поліцейські, офіцери Війська Польського, військові осадники, особи, які мали великі заслуги в боротьбі за незалежність Польщі. Репресії торкнулися не тільки

їх самих, але також їх близьких і далеких родичів, та означали просування не лише в напрямку радянізації, але ще й деполонізації завойованих земель.

Совіти і Німеччина одночасно здійснювали ліквідацію польських державних еліт. І Совіти, й Німеччина великою мірою користувалися допомогою інформаторів і зрадників. Широкомасштабною колабораційною діяльністю намагалися займатися комуністи, а також усі ті, хто в нових політичних і суспільних відносинах вбачав шанс на політичну кар'єру і матеріальну вигоду.

МАСОВІ ВБИВСТВА І ДЕПОРТАЦІЇ

У 1940–1941 роках Совіти організували чотири великі депортації польських громадян до таборів і місць примусового поселення вглиб СРСР. Ці майстерно підготовлені масштабні операції, які полягали в одночасному арештуванні десятків тисяч людей, проходили

■ Копальня золота на Колімі, 1938 р. На горизонті видно табір (Т. Kizny, *Gulag*, Warszawa 2015, s. 294)

в лютому, квітні і червні 1940 року, а також в період з травня до червня 1941 року. Неповні радянські джерела, які стали доступними лише після розпаду СРСР, документально підтверджують персональні дані 327 тис. депортованих громадян Польської Республіки. Це лише частина жертв, ці дані не враховують усіх депортованих. Вони стосуються переважно жертв вищезгаданих чотирьох великих депортацій – хоча також не повністю. Відомо, що не всі були зареєстровані; не про всіх померлих зроблено відповідний запис. Згідно з польськими підрахунками, можна говорити про те, що жертв було навіть в кілька разів більше.

Крім цих операцій, радянська влада систематично і щоденно арештовувала й вивозила на схід людей поодинці, цілими сім'ями і великими групами. Незалежно від описаних вище операцій, восени 1939 року вглиб СРСР було депортовано кілька десятків тисяч громадян Польської Республіки в рамках так званого «очищення прикордонної зони». Крім поляків, жертвами цих дій була ще велика кількість польських євреїв, які втікали від німців з територій, окупованих Третім Рейхом.

■ Варшавський пам'ятник загиблим і вбитим на Сході, що вшановує також пам'ять жертв радянської агресії в 1939 р. (Світлина Мацея Коркуця)

МАСОВІ ДЕПОРТАЦІЇ ГРОМАДЯН ПОЛЬЩІ З ЗЕМЕЛЬ,

ОКУПОВАНИХ РАДЯНСЬКИМ СОЮЗОМ У 1939–1941 РОКАХ

РАДЯНСЬКИЙ СОЮЗ

Табори невільничої праці, до яких засиляли польських громадян у 1939–1941 роках

Місця зосередження громадян Польщі – жертв масових депортацій НКВС, учинених в 1939–1941 роках

Окуповані Радянським Союзом території Польщі (з 1939 р.) та прибалтійських держав (з 1940 р.)

Депортації, що здійснювалися в нелюдських умовах, стали початком пекла для населення східної Польщі в СРСР. Через жорсткі умови перевезення значна частина виселених навіть не доїхала до місць призначення. Потім примусова і непосильна праця в таборах, на корчуванні лісу і в шахтах, усюдисущий терор і злочини, примусові місця поселення в чистому полі в степах Казахстану – все це давало ясні вражі смертей серед депортованих.

Паралельно з депортаціями в 1939–1941 роках на всій території окупованих земель східної Польщі проходили масові арешти. У в'язниці поміщено понад 100 тис. осіб, багатьох серед яких вбито під час індивідуальних і масових страт.

У 1939–1941 роках злочини НКВС і репресії тривали до останньої хвилини радянської окупації і припинилися лише тоді, коли в 1941 році на східні території Польської Республіки вторглися підрозділи Вермахту.

Одночасно радянська влада абсолютно беззаконно проводила примусовий набір польських громадян до Червоної армії. В її лавах опинилося від 100 до 200 тис. поляків, силою призваних на службу в період першої радянської окупації. Пізніше, вже після нападу Німеччини на СРСР, тисячі з них полягли на полі бою в мундирах чужої армії.

Символом усіх радянських звірств та злочинів щодо польського населення стала назва місцевості поблизу Смоленська – Катинь.

КАТИНСЬКИЙ РОЗСТРІЛ

З числа полонених, захоплених під час агресії 1939 року, Совіти відбирали офіцерів, яких перевозили в табори для військовополонених. Більшість із них деякий час тримали в Козельському, Осташковському і Старобільському таборах. Після декількох місяців приготувань, 5 березня 1940 року радянське керівництво винесло рішення про проведення «спеціальної акції», яка полягала в повній фізичній ліквідації кільканадцяти тисяч взятих у полон польських офіцерів. Переважно це були офіцери запасу, отже, в тому числі, представники польської інтелігенції. Розпочалася акція їх вивезення спеціальними вагонами, призначеними для перевезення в'язнів, до місць страти: в Калінін (нині Твер), Катинь і Харків. Там кожного окремо вбивали вистрілом в потилицю. Могили вбитих офіцерів знаходяться також в селищі Биківня під Києвом та, ймовірно, в Куропатах під Мінськом.

Загалом так званий катинський розстріл охопив майже 22 тис. відібраних і по черзі вбитих у місцях страти офіцерів Війська Польського, службовців довоєнної Державної поліції та інших представників польської еліти.

Виписка з протоколу Політбюро Центрального Комітету Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків) від 5 березня 1940 року, яка містить текст рішення про страту польських офіцерів:

Рішення від 5 березня 1940 року

144. Справа НКВС СРСР

1. Запропонувати НКВС СРСР:

- 1) справи розміщених у таборах для військовополонених 14 700 осіб, колишніх польських офіцерів, чиновників, поміщиків, поліцейських, розвідників, жандармів, осадників і тюремників,
- 2) а також справи арештованих і розміщених у в'язницях західних областей України і Білорусії в кількості 11 000 осіб членів різних к-р [контрреволюційних] шпигунських і диверсійних організацій, колишніх поміщиків, фабрикантів, колишніх польських офіцерів, чиновників і перебіжчиків – розглянути в особливому порядку, із застосуванням до них вищої міри покарання – розстрілу.

[...]

Секретар ЦК Й.Сталін

Джерело: *Katyn. Dokumenty ludobójstwa. Dokumenty i materiały archiwalne przekazane Polsce 14 października 1992 r.*, Warszawa 1992, s. 28.

КАТИНСЬКА БРЕХНЯ

Приймаючи рішення про розстріл поляків, радянська влада прекрасно розуміла, що цей злочин, скоєний щодо тисяч польських офіцерів, ніколи не може вийти на яв. Саме тому всі екзекуції здійснювано в спеціальних осередках, суворо контрольованих НКВС. Катинський ліс був недоступним для пересічних мешканців. Ситуація змінилася після вибуху німецько-радянської війни, коли цю територію захопили німці. У 1943 році вони

■ Тіла польських офіцерів, убитих у 1940 р. радянським НКВС у Катині. Світлина з ексгумації, проведеної німцями в катинському лісі навесні 1943 р. (АІНП)

оприлюднили факт радянських злочинів. І хоча німці були свідомі власних злочинів, вони знали, що ця правда показує варварське обличчя Радянського Союзу – одного з членів антигітлерівської коаліції. Саме тому вони дозволили провести ексгумацію тіл страчених офіцерів.

Реакцією Радянського Союзу були обвинувачення: він підступно намагався приписати власний злочин німцям. Після перемоги у Другій світовій війні СРСР хотів, щоб німців було засуджено і покарано в світі «міжнародного права», в тому числі й за катинські події. У 1946 році на Нюрнберзькому процесі Совіти додали катинський розстріл до обвинувального акту щодо керівництва Третього Рейху. Однак вони не могли повністю маніпулювати процесом, адже серед чотирьох суддів у них був лише один представник. Коли в ході процесу почали виходити на яв дійсні обставини радянського злочину, вони швидко вилучили катинський розстріл з обвинувального акту. Протягом десятиліть існування Радянського Союзу катинські документи, які містять рішення щодо вбивства

офіцерів, були однією з найбільших таємниць державної влади. Доступ до сейфу, в якому під грифом «цілком таємно» зберігався «Пакет № 1», був у всіх партійних і державних радянських вождів, але лише в 1990 році керівництво СРСР призналося в скоєнні цього злочину. У 1992 році президент Росії передав Польщі копії ключових документів.

Упродовж цілих десятиліть після Другої світової війни в країнах, поневолених Радянським Союзом, за оприлюднення правди про радянський злочин – масове вбивство в Катині – загрозували жорстокі репресії. У післявоєнній комуністичній Польщі представники нав'язаного Сталіном режиму вимагали від свідків ексгумації і членів сімей неправдивих заяв про те, що цей злочин скоїли німці. Багато з них ніколи на це не погодилося, а слово «Катинь» за довгі роки перетворилося в гасло-обвинувачення радянських злочинців.

ЗНИЩЕННЯ ПОЛЯКІВ НА ВОЛИНІ

Злочинна ефективність німецької практики Голокосту показала, що фізичне знищення цілих націй є можливим. До методів геноциду – як інструментів для досягнення цілей – звернулися підпільні структури Української повстанської армії (УПА), метою якої було створення незалежної України з частиною території Другої Речі Посполитої у своєму складі. Усвідомлюючи той факт, що Польща знаходиться в структурах антигітлерівської коаліції, частина українських націоналістичних діячів побоювалася, що у Польській Республіці будуть шанси відбудувати державу з довоєнними східними кордонами. Деякі з них, дивлячись на результати плебісциту, проведеного після Першої світової війни, дійшли висновку, що повна ліквідація – на зразок німецької антисемітської політики – польського населення на Волині і в Східній Галичині буде вирішальним фактором у плані щодо приналежності цього регіону до України.

У зв'язку з цим командири УПА прийняли рішення про здійснення сотень скоординованих ударів на населені пункти, в яких проживали поляки, з метою повної ліквідації польського населення. У 1943–1944 роках на територіях окупованої німцями південно-східної Польщі упівці систематично вирізали польське мирне населення. Унаслідок масових убивств загинуло понад 100 тис. поляків. Ці акції повинні були за короткий період призвести до повного фізичного знищення польського населення в цих регіонах.

Одним із кульмінаційних моментів цих акцій, координованих УПА, була так звана кривава неділя 11 липня 1943 року, коли українці одночасно здійснили напад на 99 польських сіл на Волині, вбиваючи беззахисних мирних жителів цілими родинами. Це призвело до ліквідації великої кількості польського населення на цих землях. Вижили ті, хто сховався в містах або селах, де вдалося сформувати міцні загони самооборони. Безумства цих убивств вдалося стримати завдяки великою мірою стихійним акціям поляків, які у відповідь нападали на українські села. Їх жертвами стали кільканадцять тисяч українців.

Фіналом деполонізації цих регіонів стали масові депортації, організовані представниками радянської влади після повторного зайняття цих земель Червоною армією.

■ Волинь. Залишки кладовища, зарослого лісом. Усе, що залишилося від села Острувки – одного з сотень польських населених пунктів, населення яких було вбито Українською повстанською армією в 1943–1944 роках (Світлина Мацея Коркуця)

ПОЛЬСЬКА ПІДПІЛЬНА ДЕРЖАВА

ДЕРЖАВНА КОНСПІРАЦІЯ

Поляки, попри всі нанесені їм удари, не втрачали надії на остаточну перемогу і відновлення незалежності своєї держави. В охопленій терором Польщі від імені керівництва Польської Республіки та з його формального уповноваження, в конспірації відбудовувалися державні структури. Вони склалися не тільки зі створюваної в підпіллі збройної організації, але також з цивільної адміністрації, що діяла з уповноваження польського уряду у вигнанні. В реаліях загального терору поляки створили справжню паралельну реальність, яка базувалася на діяльності законспірованих державних структур.

Побудова конспірації почалася з уповноваження верховного головнокомандувача ще в часи оборонної війни Польщі в 1939 році. 27 вересня 1939 року, безпосередньо перед капітуляцією Варшави, до столиці спеціальним літаком прилетів представник вищого військового командування з повноваженнями щодо утворення державної збройної організації. Тому збройні організації, які створювалися в конспірації, були невід'ємною частиною Війська Польського. Першою створено Службу перемозі Польщі (пол. *Służba Zwycięstwu Polski, SZP*) під командуванням генерала Міхала Карашевича-Токаржевського. Потім її переформовано в Союз збройної боротьби (пол. *Związek Walki Zbrojnej, ZWZ*), головним комендантом якого спочатку був генерал Казімеж Соснковський, а потім генерал Стефан Ровецький (псевдонім «Грот»). Незважаючи на болісні втрати й арешти,

■ Генерал Стефан Ровецький – головний комендант Союзу збройної боротьби, а потім командувач Армії крайової (до 30 червня 1943 р.). Арештований гестапо, убитий в концтаборі Захсенхаузен (Світлина з колекції Кристини Ровецької-Тшебіцької)

структури Союзу наполегливо розбудовувалися і на територіях під німецькою окупацією, і під владою Сovitів.

У 1942 році Союз збройної боротьби перейменовано в Армію крайову. Після арештування німцями генерала «Грота» його місце зайняв генерал Тадеуш Коморовський (псевдонім «Бур»). Останнім головним комендантом АК був генерал Леопольд Окулицький (псевдонім «Ведмедик»). За оцінками істориків, у 1944 році чисельність Армії крайової становила близько 350 тис. осіб – це були солдати підпілля, які діяли в усіх регіонах Польщі. АК мала організовані структури у всіх колишніх воєводствах Польської Республіки і за межами країни. В окремих регіонах створено комендатури округів, їм організаційно

■ Солдати Армії крайової на Віленщині в 1944 р. (Центр КАРТА)

підпорядковувалися інспекторати, які охоплювали декілька областей, що, як правило, відповідали довоєнним повітам. Отже, попри переслідування, арешти і розстріли солдат, на території всієї окупованої держави під назвою «Армія крайова» відтворено Збройні сили Польщі, які займалися підготовкою до збройної операції в рамках так званого загального повстання. За допомогою радіопередавачів і кур'єрської пошти АК підтримувала зв'язок з польським керівництвом і Генеральним командуванням Війська Польського у вигнанні.

ЩОДЕННА БОРОТЬБА

Щоденною (поточною) боротьбою, тобто здійсненням диверсійних і збройних операцій у період найбільших перемог ворога, займалися ретельно законспіровані виділені підрозділи підпільної армії. Армія крайова відбивала в'язнів, які перебували в слідчих ізоляторах або в призначених для перевезення транспортних засобах, здійснювала напади на окупантів в тилу, виконувала смертні вироки щодо зрадників і таємних агентів гестапо. Покарання у вигляді смертної кари від імені Другої Речі Посполитої призначалося

▪ Солдати з партизанського загону Армії крайової (Воеводська публічна бібліотека в Любліні)

тим особам, діяльність яких була спрямована проти співвітчизників – як поляків, так і євреїв. Крім того, підпільники здійснювали замах на особливо ревних німецьких катів та високопоставлених представників окупаційної влади. Одним з найвідоміших прикладів ліквідаційних акцій був проведений у Варшаві в лютому 1944 року вдалий замах на відомого своєю безжалісністю і жорстокістю начальника СС і поліції у варшавському дистрикті Франца Кутчеру.

У рамках так званої консолідаційної акції робилося все, щоб у лавах підпільної армії об'єднати максимальну кількість патріотичних збройних організацій. Для цього підписувалися консолідаційні угоди з усепольськими військовими організаціями національного руху (Національною військовою організацією в 1942 році) і селянського руху (Батальйонами хлопськими в 1943 році). У березні 1944 року підписано консолідаційну угоду з Національними збройними силами (пол. Narodowe Siły Zbrojne, NSZ). На цьому фоні стався розлам серед «націоналістів», і в результаті до АК увійшли лише деякі загони, а решта далі діяла під назвою «Національні збройні сили».

■ Ротмістр Вітольд Пілецький – солдат Армії крайової, організатор руху опору в концтаборі Аушвіц, автор доповідей про німецькі злочини. У 1948 р. за патріотичну діяльність засуджений до смерті і вбитий комуністичною владою (Світлина з колекції Зофії Пілецької-Оптулович)

За систематичну відправку інформаційних повідомлень західним союзникам про пересування німецьких військ у тилу східного фронту відповідали відділи розвідки і контррозвідки АК. Зокрема, було проведено розвідувальну операцію, в ході якої зібрано дані про підготовку німців до виробництва нової ракетної зброї V-2, яка, згідно з планами противника, мала стати вирішальним фактором у війні і запевнити Німеччині перемогу. У травні 1944 року члени АК здійснили надзвичайний вчинок: повністю перехопили один з ракетних снарядів, розмонтували і детально описали кожну з його 25 тис. частин, після чого головні елементи відправили у Лондон в рамках операції під кодовою назвою «Міст III» (на влаштованому АК посадочному майданчику біля міста Тарнув приземлився британський літак і забрав підготовлені документи та кур'єрів).

Робилися навіть кроки в напрямку організації конспіративної діяльності всередині концтабору Аушвіц. Офіцер Армії крайової Вітольд Пілецький добровільно дозволив арештувати себе під час німецької вуличної операції і після вивезення до концтабору впродовж багатьох місяців організовував серед в'язнів табірну конспіративну структуру, націлену на взаємодопомогу і самооборону. Після втечі з концтабору Пілецький підготував обширний звіт на тему його функціонування і продовжував боротьбу в підпіллі.

ЦИВІЛЬНА АДМІНІСТРАЦІЯ

Підпільна цивільна адміністрація створювалася під керівництвом Делегатури Уряду на Батьківщині, призначеної за окупації Урядом Польської Республіки у вигнанні. Назва органу підкреслювала, що він здійснює свою діяльність не автономно, а за принципом делегування повноважень – від імені найвищих конституційних органів Польщі. Підпільні адміністративні структури керували діяльністю у різних сферах життя: конспіративним правосуддям, розповсюдженням інформації, підпільною освітою та опрацюванням планів відбудови держави. Створювана мережа адміністративних органів мала бути готовою до того, щоб у той момент, коли закінчиться окупація, вийти з підпілля і почати активно діяти, забезпечуючи таким чином безперервність державної влади.

Розбудова цивільних інститутів Польської підпільної держави не припинялася впродовж усіх років окупації. У співпраці з конспіративними політичними партіями організовано підпільне життя в такому масштабі, якого годі було шукати в інших окупованих німцями країнах. Паралельно із швидким створенням структур військової конспірації почалося формування основ політичного представницького органу. Його ядром були угруповання, які представляли найважливіші конспіративні політичні середовища. До нього увійшли представники Селянської, Національної та Соціалістичної партій, а також менших політичних організацій. Уже в 1940 році було створено Політичний комітет порозуміння (пол. *Polityczny Komitet Porozumiewawczy*, PKP), який керівництво Польської Республіки у вигнанні визнало політичним представницьким органом держави. У 1943 році Комітет перетворено в Крайове політичне представництво (пол. *Krajowa Reprezentacja Polityczna*). У результаті 9 січня 1944 року в підпіллі засновано Раду національної єдності (пол. *Rada Jedności Narodowej*, RJN), яка стала конспіративним заміником польського парламенту.

До Ради увійшли насамперед великі політичні партії підпілля: Польська селянська партія (пол. Stronnictwo Ludowe, SL „Roch”), Національна партія (пол. Stronnictwo Narodowe, SN), Польська соціалістична партія (пол. PPS-WRN: Wolność, Równość, Niepodległość), а також Партія праці (пол. Stronnictwo Pracy, SP). До них приєдналися представники менших угруповань. Головою Ради став соціаліст Казімеж Пужак з Польської соціалістичної партії.

ДІЯЛЬНІСТЬ У ПІДПІЛЛІ

У 1944 році делегат Уряду на Батьківщині, який очолював конспіративну виконавчу влади, став одночасно віце-прем'єром уряду Польської Республіки. Наприкінці липня 1944 р. Ян Станіслав Янковський (Партія праці), який обіймав цю посаду, утворив Крайову Раду Міністрів, що діяла в порозумінні з урядом у вигнанні. Крім Янковського, до Ради увійшли три його заступники в ранзі міністрів: Адам Бень (Селянська партія), Антоні Пайдак (Польська соціалістична партія) і Станіслав Ясюкович (Національна партія).

На території всієї країни діяли органи цивільної влади – окружні та повітові делегатури Уряду. Саме вони здійснювали реальне керівництво конспіративним життям польського суспільства.

У зв'язку з тим, що окупанти ліквідували польську систему середньої і вищої освіти, а також обмежували програми навчання в загальноосвітніх школах, поляки створили також мережу конспіративної освіти. Керував нею – в масштабі всієї держави – Департамент освіти і культури Делегатури Уряду. Попри німецькі заборони і суворі покарання, навчанням охоплено величезну кількість дітей і молоді. На території Генеральної Губернії загальної і середньої освіти здобувало близько 166 тис. дітей. До цієї цифри слід додати 25 тис. на східних землях і 22 тис. на західних землях, приєднаних до Третього Рейху. Таємні лекції проводили підпільні вищі навчальні заклади, в тому числі університети. Функціонувало конспіративне наукове і культурне життя. Підпільної діяльності в такому масштабі годі було шукати в жодній, крім Польщі, окупованій німцями європейській країні.

Великий діапазон розповсюдження мали також конспіративні видання і підпільна преса, які друкувалися і тиражувалися на ротаторах, а потім розповсюджувалися через підпільну мережу. Попри численні арешти і смертні вироки, мережа діяла дуже чітко. Найбільшими і найважливішими були періодичні видання Головної комендатури АК:

BIULETYN

BŁOGOSŁAWIENI, KTÓRZY W CZASIE GROMÓW
NIE UTRACILI RÓWNOWAGI DUCHA

Kasprowicz.

BIULETYN informacyjny

Rok V

Warszawa, 28 października 1943 r.

Nr. 43 (198)

Zawiadomienie

Organizacja pod nazwą „Komenda Zbrojnego Wyzwolenia” rozsyła ostrzeżenia i wyroki oraz organizuje akcje pseudo-wojskowe. Jest to działalność samowolna i bezprawna.

KIEROWNICTWO WALKI PODZIEMNEJ

21.X.1943 r.

KOLEJNA FAŁA TERRORU

Przez Warszawę w bieżącym roku przeszły już dwie wielkie fale terroru: ogromne łapanki w połowie stycznia, kiedy na Pawiak ściągnięto około 15.000 ludzi, z których ponad połowę wywieziono do Majdanka oraz potworny mord masowy więźniów Pawiaka w ostatnich dniach kwietnia, gdy bestjałsko wybito granatami i wystrzelano około 600 kobiet i mężczyzn. Obecnie przewala się przez stolicę trzecia kolejna fala terroru, która jak dotąd spowodowała uwięzienie w łapanekach i aresztowaniach domowych około 6000 ludzi oraz rozstrzelanie na ulicach miasta ponad 100 mężczyzn i kobiet.

Cierpienia stolicy są tylko cząstką cierpienia Kraju. Wystarczy uprzytomnić sobie główne ciosy choćby z ostatniego półroczka: 1. niewysłowioną męczarnię powiatu zamojskiego i paru sąsiednich, gdzie około stu tysięcy ludzi zostało wysiedlonych, przeszło przez potworne obozy, przyczem w sposób zwierzęcy odrywano dzieci od matek. 2. spowodowane przez Niemców i Sowietów morderstwa „rezunów” ukraińskich na Wołyniu, w których potworną śmierć znalazło około

20.000 mężczyzn, kobiet i dzieci. 3. lipcowy terror w bilostoczczyźnie i komużyńskim, gdzie wymordowano w ciągu paru dni około 1.500 ludzi.

To co wyliczyliśmy, to tylko główne pozycje. I tylko z ostatniego roku. A pozycje „drobniejsze”? A lata poprzednie? I — niestety — miejmy odwagę spojrzeć prawdzie w oczy: terror październikowy nie jest ostatnim aktem naszych cierpień.

Zaiste, straszliwie doświadcza Opatrzność naród polski.

* * *

Ostatnie warszawskie rozstrzeliwania uliczne prowadzone są przy akompaniamencie propagandy niemieckiej pod hasłem: „sami jesteście winni! Poco nas prowokujecie!”

Cóż za bezczelne i jakież perfidne oszustwo! Więc Niemcy nie zaczepiają tych, co na nich nie napadają? A za co wymordowali Żydów? Za co spadły na stolicę we wrześniu 1940 r. pierwsze olbrzymie łapanki do Oświęcimia, nie poprzedzone ani jednym strzałem do Niem

- У період окупації Польщі структури Польської підпільної держави та політичні угруповання видавали підпільну пресу й листівки. На світліні: перша сторінка «Інформаційного бюлетеню» від 28 жовтня 1943 р. (АІНП)

«Інформаційний бюлетень» (наклад до 50 тис. примірників) та «Польські відомості» (наклад 20 тис. примірників). Друкованим органом Делегатури Уряду була «Жечпосполіта Польська», наклад якої становив до 15 тис. примірників. Власну пресу мали політичні партії та військові формування.

У підпільній державі функціонували польські органи правосуддя. Військові і цивільні спеціальні суди виносили вироки щодо зрадників та інформаторів. До смертної кари засуджували також кримінальних злочинців.

ОПІР ПРОТИ ГОЛОКОСТУ

Невід'ємною частиною діяльності Польської підпільної держави було створення і функціонування конспіративного Тимчасового комітету допомоги євреям, пізніше перейменованого в Раду допомоги євреям під кодовою назвою «Жегота».

Раду створено в грудні 1942 року як орган Делегатури Уряду на Батьківщині; фінансувалася вона з державних коштів, які переправлялися в Польщу нелегально. До Ради входили представники конспіративних політичних партій і люди, які допомагали єврейському населенню, що переховувалося від німців.

Попри те, що за будь-яку форму допомоги євреям передбачалася смертна кара, виготовлялися фальшиві «арійські» документи (таких документів було зроблено понад 50 тис. штук), надавалася фінансова й організаційна допомога в процесі пошуку криївок і провіанту для тих осіб, які були змушені ховатися. Крім того, члени Ради займалися посередництвом: потаємно переправляли єврейських дітей у польські родини і в монастирі. Завдяки цьому – попри постійні переслідування з боку окупантів – було врятовано понад 2 тис. дітей.

У 1944 році «Жегота» надала допомогу понад 4 тис. осіб: вони користувалися фінансовими засобами та організаційною базою керівництва державного підпілля.

Після того, як німці розпочали масові вбивства єврейського населення, Польща стала ініціатором перших дій міжнародної спільноти, спрямованих на засудження і затримання німецьких злочинів. Польський еміграційний уряд сповіщав світ про німецький терор, концентраційні табори та геноцид єврейського народу. Така інформація викликала на Заході (також у єврейських колах) недовіру. Багатьом політикам здавалося неможливим

існування такої всеохопної німецької машини геноциду. Деякі підозрювали Польщу в тому, що вона навмисне перебільшує масштаб німецьких злочинів щодо євреїв на її території.

Для того, щоб західні лідери повірили в реалії німецької окупації, терору та переслідування євреїв, структури Польської підпільної держави збирали і передавали за посередництвом керівництва Польської Республіки детальну інформацію про геноцид. З цією ж метою офіцера Армії крайової Яна Карського конспіративно провели всередину гетто та одного з концтаборів, а згодом переправили на Захід. Усе це робилося для того, щоб він – як наочний свідок ситуації в гетто й таборах – міг розповісти про німецькі злочини. Стараннями керівництва Польщі Карський був прийнятий президентом США. Його звіт та публікації, а також інші дії польської влади сприяли інформуванню вільного світу про масштаб нацистських злочинів, учинених щодо єврейського населення.

Завдяки цим крокам наприкінці 1942 року вдалося питання засудження Голокосту та захисту єврейського населення, що страждало від німецького терору на окупованих землях, зробити предметом спільного звернення Об'єднаних Націй. Західні альянти не проявляли в цьому питанні особливого ентузіазму: вони побоювалися, що розкриття такої інформації може збільшити тиск щодо швидкого відкриття другого фронту в Європі. На початку листопада і повторно на початку грудня 1942 року польський уряд, користуючись усе ще порівняно сильною позицією в антигітлерівській коаліції, передав державам-союзникам обширний меморандум, що детально описував знищення євреїв, здійснюване Німеччиною на окупованій території. Польща намагалася ініціювати спільні кроки, які могли б затримати німецькі злочини. У результаті цих старань і тиску 17 грудня 1942 року кільканадцять урядів держав-союзників ухвалили декларацію, в якій офіційно засудили «жорстоку політику винищення євреїв» і виразили рішучість у стараннях, щоб винуватці злочинів не unikнули покарання. Це був перший такого роду документ міжнародного рангу щодо засудження Голокосту.

Водночас упродовж багатьох місяців як польське керівництво, так і деякі польські євреї закликали союзників здійснити щодо німців демонстративні дії у відповідь з метою зупинення злочинної політики Третього Рейху. Однак ці намагання не принесли результату.

На знак протесту проти вільного світу, який не реагував на здійснюване німцями масове знищення євреїв, у травні 1943 року наклав на себе руки Шмуель Зігельбойм – член Національної ради, утвореної президентом Польської Республіки у вигнанні.

Текст декларації проти знищення євреїв, яке здійснюється Третім Рейхом, ухваленої державами антигітлерівської коаліції завдяки діям Польщі 17 грудня 1942 року

Спільна декларація держав-союзниць, ухвалена одночасно 17 грудня 1942 року в Лондоні, Москві й Вашингтоні

«Увагу Урядів Бельгії, Чехословаччини, Греції, Люксембургу, Голландії, Норвегії, Польщі, Сполучених Штатів Америки, Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, Союзу Радянських Соціалістичних Республік, Югославії та Французького Національного Комітету було звернено на численні повідомлення з Європи про те, що німецька влада на всіх територіях, на які поширюється її варварський режим, не обмежуючись позбавленням усіх осіб єврейського походження найбільш елементарних людських прав, нині приступила до реалізації неодноразово висловленого Гітлером наміру знищення єврейського народу в Європі. З усіх окупованих країн євреїв привозять до Східної Європи в умовах нечуваної жорстокості й жахить. У Польщі, яку гітлерівці перетворили на головну свою катівню, зі створених німецькими загарбниками гетто систематично видаляють усіх євреїв, за винятком нечисленних робітників високої кваліфікації, які потрібні для воєнної промисловості. Про жодну з вивезених осіб ніхто вже більше нічого не чув. Працездатні вмирають у таборах від непосильної праці, немічних прирікають на смерть від холоду й голоду або цілеспрямовано винищують під час масових страт. Кількість жертв цих кривавих розправ вимірюється багатьма сотнями тисяч ні в чому не винних чоловіків, жінок і дітей.

Перераховані вище Уряди та Французький Національний Комітет найрішучіше засуджують цю звірячу політику холоднокривого винищення. Вони заявляють, що подібні події можуть лише посилити рішучість волелюбних народів у поваленні варварської тиранії Гітлера. Вони знову урочисто підтверджують своє зобов'язання запевнити, щоб особи, відповідальні за ці злочини, не уникали заслуженого покарання, і прискорити необхідні практичні кроки для досягнення цієї мети».

Джерело: *Republic of Poland. The mass extermination of Jews in German occupied Poland [Масове знищення євреїв в окупованій німцями Польщі]*, London–New York–Melbourne 1942.

VI

ЗЛОВІСНИЙ «СОЮЗНИК»

ТОТАЛІТАРНИЙ АЛЬЯНТ

22 червня 1941 року німецькі війська напали на СРСР. Це означало початок війни між двома тоталітарними окупантами, які раніше співпрацювали між собою. За кілька тижнів німці повністю витіснили радянські війська з території Польщі. Кінець кооперації двох ворогів Другої Речі Посполитої був для неї сприятливою обставиною – він міг наблизити перспективу відновлення незалежності.

Принизливі радянські поразки і величезні військові втрати (в живій силі і техніці) показували, що СРСР може програти війну, і тільки негайна і радикальна допомога Заходу врятує його від катастрофи. Але триумф Гітлера на сході був би для Лондона, безумовно, чорним сценарієм. Адже було зрозуміло, що за таких обставин переможниця Німеччина, до якої з СРСР постачалися природні ресурси, може направити весь свій воєнний потенціал проти Великої Британії, загрожуючи таким чином її існуванню.

Саме тому – попри розуміння злочинного характеру радянської диктатури – Велика Британія моментально визнала СРСР своїм союзником без жодних попередніх умов. Для британців це був захист національних інтересів. Адже Велика Британія не воювала з СРСР, а британці – на відміну від поляків – не були жертвами радянського тоталітарного режиму.

Польща, яка була жертвою обох агресорів, мала дещо іншу точку зору. Для поляків вибух німецько-радянської війни став довгоочікуваним моментом кінця солідарності агресорів. Тепер обидві загарбницькі держави-злочинниці розпочали боротьбу не на життя, а на смерть. Їх співпраця в рамках пакту Молотова–Ріббентропа призвела до поневолення польської держави. Саме тому Польська Республіка – жертва обох тоталітарних режимів – не була зацікавлена як надмірним зміцненням, так і остаточною перемогою жодного з них.

■ Підписання польсько-радянського договору в Лондоні 30 липня 1941 р. Документи підписують прем'єр-міністр Польщі й головнокомандувач ген. Владислав Сікорський (ліворуч) і посол СРСР у Великій Британії Іван Майський. Посередині за столом міністр закордонних справ Великої Британії Ентоні Іден і прем'єр-міністр Вінстон Черчилль (Світлина НЦА)

Втім, і Польща опинилася в зовсім новій ситуації. Її керівництво, яке перебувало в Лондоні, не могло байдуже ставитися до перестановки союзницьких сил, результатом якої стала радянсько-британська співпраця. Воно повинно було зайняти якусь позицію. Вермахт фактично витіснив радянські війська з Польщі, а доки Червона армія зазнавала поразок, доти радянський тоталітарний режим не загрожував Польщі безпосередньо, так як це було в 1939–1941 роках. Німці швидко окупували майже всю територію Польської Республіки.

У такій ситуації польське керівництво вирішило налагодити відносини з СРСР. У цьому напрямку йшли також і британці. Водночас перспектива домовленості за принципами взаємного поважання суверенітету давала шанси на те, щоб визволити з радянських концтаборів та місць примусового поселення жертв радянських репресій – сотні тисяч громадян Польщі, які ще залишалися живими. Для них це була єдина можливість врятувати своє життя.

30 липня 1941 року після нелегких перемовин було підписано угоду про відновлення дипломатичних відносин між Польщею і СРСР. Одразу після цього було підписано військовий договір. Москва офіційно заявила, що пакт Молотова–Ріббентропа втратив свою силу. В окремому, доданому до договору протоколі, радянський уряд обіцяв звільнити польських громадян, ув'язнених в СРСР.

АРМІЯ КОЛИШНІХ НЕВІЛЬНИКІВ

В окремих польсько-радянських угодах сторони домовилися, що з числа звільнених польських громадян буде здійснюватися набір до створюваних на території СРСР польських військових частин, підпорядкованих керівництву Польщі. Командувачем сформованої таким чином Польської армії в СРСР став звільнений з московської в'язниці НКВС генерал Владислав Андерс. Розпочалися військові навчання і створення нових дивізій. До місць, де були організовані військові підрозділи, приїздили також десятки тисяч виснажених цивільних осіб, які після пекла радянського ув'язнення шукали підтримки і можливості вижити.

Попри міждержавні угоди, Радянський Союз ускладнював і саботував процес звільнення всіх польських громадян з таборів і місць заслання. Він намагався не допустити до того, щоб в армію Андерса вступали польські громадяни, які належали до національних меншин, в тому числі тисячі польських євреїв. Польська влада вела «дипломатичні бої», щоб і вони мали право вибору. Із щораз більшими труднощами стикалися й поляки. Згодом росіяни почали вимагати швидкого відправлення на фронт окремих польських дивізій, не чекаючи, поки закінчиться формування наступних: враховуючи радянський спосіб ведення бою, при якому ніхто не рахувався з втратами в живій силі, це призвело б до їх знищення за дуже короткий період. Поляки вважали, що польські частини повинні йти в бій як єдине оперативне з'єднання.

У 1942 році з'явилася проблема, пов'язана із зменшенням кількості продовольчих пайків для польської армії. Це було дуже небезпечно, адже продовольчі пайки дозволяли вижити також кільком десяткам тисяч цивільних осіб. Звільнені з радянських таборів поляки шукали можливості вижити в місцях формування польських частин. Для вирішення цієї проблеми військові частини і цивільні особи двома етапами були відправлені в Іран

■ Польські діти, депортовані вглиб СРСР у 1940 р. і звільнені після підписання польсько-радянського договору (ПІМС/Центр КАРТА)

– на території, які знаходилися під британським управлінням. Евакуація проводилася в домовленості з радянською стороною. Тоді це не викликало жодних непорозумінь. Завдяки цьому з СРСР разом з армією Андерса з весни до осені 1942 року виїхало понад 100 тис. осіб. Це давало їм можливість не тільки вижити, але й назавжди розпрощатися з радянською «нелюдською землею».

ШАНСИ НА ПЕРЕМОГУ

Польський уряд розраховував на те, що на території СРСР буде продовжуватися набір у польську армію. Але дуже швидко виявилось, що Совіти доклали всіх зусиль, щоб це стало неможливим.

У цей самий час підготовку до воєнних дій проходили військові частини Першого польського корпусу в Шотландії. Формувалися війська спеціального призначення. У 1941 році

■ Солдати польської Першої самостійної парашутної бригади з головнокомандувачем ген. Казімежем Соснковським (НЦА)

■ Пам'ятна відзнака Самостійної бригади карпатських стрільців, що воювала в Африці під час оборони Тобруку

створено Першу самостійну парашутну бригаду, яку планувалося переправити до охопленої війною Польщі, коли почнеться загальне повстання. Створено також формування так званих тихотемних, тобто солдатів, які готувалися до того, щоб в індивідуальному порядку здійснити десантування на польській території і надати підтримку Армії крайовій.

У цей же період поляки воювали на різних фронтах. У Північній Африці в складі британської армії в 1941–1942 роках польська Самостійна бригада карпатських стрільців брала участь у запеклій битві між британцями і німцями під час облоги Тобрука, а також в подальших воєнних операціях на цих територіях (Ель-Газала, Бардія, район Александрії).

Дещо пізніше польські частини, які воювали в Африці на залежних британських територіях Близького Сходу, були об'єднані з частинами, евакуйованими з Радянського Союзу: таким чином було утворено Польську армію на Сході. Згодом з неї було виділено Другий польський корпус (під командуванням генерала Андерса), який після переправлення в Італію брав участь у витісненні німців з Апеннінського півострова.

■ Генерал Владислав Андерс – командувач Другого польського корпусу, солдати якого здобули Монте-Кассіно (НЦА)

Вступ у війну в грудні 1941 року Сполучених Штатів став для поляків додатковим джерелом оптимізму. Президент Франклін Делано Рузвельт неодноразово висловлював своє захоплення незламністю польського народу. Цим самим він зміцнював надію на рішучу підтримку не тільки відбудови Польщі в її довоєнних кордонах, але й на коригування за рахунок Німеччини західних і північних кордонів, розташування яких – несприятливе зі стратегічної точки зору – прискорило агресію Третього Рейху і загарбання нею Польщі у вересні 1939 року.

Принципи, сформульовані Рузвельтом і Черчиллем 14 серпня 1941 року, відомі як Атлантична хартія, стали основним документом, на який в наступні роки посилалися Об'єднані Нації в боротьбі проти держав гітлерівської коаліції. На цьому документі стояв і радянський підпис. У відповідності до положень хартії, категорично недопустимими були будь-які зміни кордонів на територіях підкорених держав без згоди їх населення. Це було принаймні формальною перешкодою для спроб Радянського Союзу зробити так, щоб його західні кордони періоду 1939–1941 років були визнані дійсними в світі міжнародного права.

**Фрагмент тексту Атлантичної хартії. Лінкор «Принц Вельський»,
14 серпня 1941 року**

Президент Сполучених Штатів Америки Рузвельт і прем'єр-міністр Черчилль, що представляє уряд Його Величності в Сполученому Королівстві, після сумісного обговорення визнали доцільним обнародувати деякі загальні принципи національної політики їх країн — принципи, на яких вони засновують свої надії на краще майбутнє для світу.

По перше, США і Велика Британія не прагнуть до територіальних або інших придбань.

По друге, Вони не погодяться на жодні територіальні зміни, які не перебувають у згоді з вільно висловленим бажанням зацікавлених народів.

По третє, Вони поважають право всіх народів обирати собі форму правління, при якій вони хочуть жити; вони прагнуть до відновлення суверенних прав і самоврядування тих народів, які були позбавлені цього насильницьким шляхом.

[...]

Джерело: *Historia powszechna 1918–1945. Wybór tekstów źródłowych*, oprac. B. Łyczko-Grodzicka, M. Pułaski, Kraków 1981, s. 220.

ІЛЮЗОРНІ СПОДІВАННЯ

З того моменту, як Велика Британія і Америка стали союзниками тоталітарної радянської держави, вони вирішили переставити вектори військової пропаганди таким чином, щоб можна було згладжувати або пропускати інформацію про злочинну сутність СРСР. Вони докладали багато зусиль, щоб представити Радянський Союз як «іншу форму демократії». Дехто навіть хотів вірити в те, що під впливом поразок почав змінюватись імперіалістичний характер сталінської держави. Безсумнівно, вже сам факт відновлення польсько-радянських відносин полегшував такого роду медійні заходи.

На жаль, в дійсності сутність радянської держави принципово не змінилася. Трагічний досвід радянської окупації 1939–1941 років був для поляків переконливим доказом того, що диктатура Йосипа Сталіна, так само як держава Адольфа Гітлера, означає утиск й тиранію. Щоправда, ще не була відомою зловісна правда про катинський розстріл, але польський уряд одержував з Польщі детальні звіти про депортації, вбивства і жорстокість радянської влади щодо мешканців окупованих територій за минулий період.

Як уже згадувалося, однією з причин установа відносин з СРСР у 1941 році було бажання визволити сотні тисяч польських громадян з печки таборів і місць примусового поселення, які знаходилися у віддалених регіонах СРСР. Було очевидно, що Сталін – донедавна союзник Гітлера – не анулює злочинних рішень, які недавно повністю змінили життя мільйонів людей. Тривожні дані про масштаб радянських репресій до 1941 року були доступні не тільки представникам польської влади. На запитання про долі тисяч офіцерів, які «зникли», і яких поляки хотіли бачити в новостворюваних частинах польської армії, росіяни давали різні, інколи взаємовиключні відповіді про їх «втєчу» з СРСР.

У таких обставинах ставало зрозумілим, що на сході як остаточна перемога тоталітарної Німеччини, так і перемога тоталітарного Радянського Союзу стануть загрозою для сподівань на визволення польських громадян і відновлення незалежності польської держави.

Найкращим для Польщі сценарієм розвитку подій на сході був би такий, за якого армії обох тоталітарних імперій зав'язли б у безкінечних боях на сході, далеко від польських кордонів: їх солдати масово гинули б у кровопролитних боях, а військовий потенціал ставав би щораз слабкішим. І щоб після цього жодна з них не могла реалізувати своїх імперських планів поневолення інших народів. Водночас це б дозволило західним державам одержати перемогу над знесиленою Німеччиною – як це сталося в 1918 році.

Для польської сторони джерелом надії була концепція наступу на континент з Балканського півострова, яка бралася до уваги в таборі союзників. Її підтримував передусім прем'єр-міністр Великої Британії Вінстон Черчилль. Такий наступ давав шанси на визволення Польщі силами англосаксонських союзників, у складі яких воювали б Польські збройні сили на Заході. Якби цей сценарій здійснився, з'явилася б можливість, що Німеччина буде переможена на заході Європи ще до того моменту, коли Червона армія наблизиться до Польщі. Це давало б полякам шанс відбудувати воєнний і політичний потенціал вільної польської держави, який міг би захистити її суверенітет і кордони від можливих агресивних зазіхань комуністичного СРСР.

РАДЯНСЬКА ДИВЕРСІЯ

Страх поляків перед Росією був повністю обґрунтованим. Сталін лише тимчасово не проявляв своїх ворожих планів щодо Польщі. Однак вже починаючи з перших місяців після підписання з нею договорів, він таємно виконував кроки, які суперечили букві й духу радянсько-польських угод. Уже влітку 1941 року він дав завдання відбудувати підпорядковані московському Кремлю диверсійні комуністичні структури на окупованих Німеччиною польських територіях. Протягом наступних місяців вишколені групи комуністичних службовців були переправлені до центральної Польщі і розпочали свою діяльність як Польська робітничка партія, Тоді як на східних територіях Польської Республіки без жодної домовленості з польською владою діяли радянські партизанські загони і диверсійні групи, дуже часто стаючи загрозою для місцевого населення.

Уже тоді Сталін намагався переконати британців у тому, щоб вони дали згоду на узаконення здійсненої в 1939 році анексії половини Польщі, і висував пропозиції щодо визнання лінії Західного Бугу західним кордоном СРСР. У супереч зобов'язанням щодо Польщі, у 1942 році Лондон був готовий піти на поступки в цьому питанні. Це проявилось під час підготовки до підписання нового мілітарно-політичного трактату британців із Світами. Москва вимагала вписати до трактату визнання її кордонів 1941 року, що охоплювали східні землі Польщі та інші анектовані території (балтійські країни, румунську Бессарабію та Буковину). Польська влада не могла б погодитися на ці вкрай невідгідні рішення. Проте в 1942 році Польща мала ще порівняно сильну позицію в таборі альянтів.

ТЕРИТОРІАЛЬНІ РАМКИ НІМЕЦЬКОГО СХІДНОГО ФРОНТУ В 1941–1942 РОКАХ

Maciej Mikulski

- Кордони держав і територій, окупованих Німеччиною і СРСР станом на 22 VI 1941 р.
- Третій Рейх, його союзники і території, окуповані Німеччиною до 22 VI 1941 р.
- Території, зайняті Німеччиною та її союзниками в 1941 р.
- Лінія німецько-радянського фронту на початку грудня 1941 р.
- Лінія німецько-радянського фронту в листопаді 1942 р.
- Території, здобуті СРСР у рамках контрудару під Москвою
- Території, зайняті Німеччиною та її союзниками в 1942 р.
- Територія Польщі під німецькою окупацією

Вона отримала сильного союзника у цій справі в особі президента США, який тоді особисто твердо відкидав територіальні вимоги Сталіна, посилаючись на принципи Атлантичної хартії. Він змусив Велику Британію опиратися радянським пропозиціям у цій сфері. Він також особисто обіцяв прем'єр-міністру Сікорському, що не допустить такої постановки питання щодо польської території. Польща вважала це також успіхом власної дипломатії. Москва з незадоволенням повинна була змиритися з тим, що британсько-радянський пакт не міститиме вигідних Сталіну рішень про кордони.

МІСЦЕ В ТАБОРІ АЛЬЯНТІВ

До кінця 1942 р. Польща все ще мала суб'єктну і порівняно сильну позицію в таборі альянтів. Маючи ще тоді реальну підтримку американського союзника в питаннях власних кордонів і територіальної цілісності, вона також намагалася переконати альянтів у тому, щоб змусити СРСР відмовитися від анексії балтійських держав і румунських територій, захоплених Сопітами в 1940 році.

У цей період Польща була організатором спільних ініціатив і заяв європейських країн, окупованих Німеччиною. У такій атмосфері вона намагалася також добитися засудження міжнародною спільнотою німецьких злочинців, здійснюваних щодо єврейського народу, у тому числі шляхом нагадування про невідворотне покарання всіх злочинців.

У 1942 році Радянський Союз повинен був першочергово зосередитися на протидії німецьким воєнним успіхам на східному фронті.

Коли кінець 1942 року віщував поразку держав осі на головних майданчиках театру воєнних дій, Польща, попри величезні втрати, ще могла вірити в те, що вона закінчить війну в числі вільних, суверенних і переможних держав, а також таких держав, які зможуть разом з іншими приймати рішення щодо післявоєнного порядку на континенті.

Лише наступного року цю перспективу перекреслили розпочаті Сталіном ворожі дії щодо Польщі. Це відбувалося на фоні зростання сили Радянського Союзу після фронткових перемог над німцями та остаточного перейняття воєнної ініціативи в 1943 році. І що ще гірше, це збіглося зі зміною принципів політики президента США, яка призвела до збільшення поступливості щодо дій Сталіна.

VII

СВОБОДА – НЕ ДЛЯ ПОЛЯКІВ

ПОЛІТИЧНИЙ ПЕРЕЛОМ

У 1943 році на шляху до здійснення планів відбудови незалежної Польської Республіки виникли небажані перешкоди. Закінчення битви під Сталінградом стало остаточним проривом на східному фронті. У Сталіна з'явилася перспектива здійснити переможний похід Червоної армії в західному напрямку і – згідно з імперськими планами – підкорити принаймні частину Європи. Більш того, тепер Москва могла почати втілювати в життя свої мрії про поширення більшовицької революції, маючи реальну підтримку західних держав. Це суттєво збільшувало діапазон пропагування комуністичної ідеології в світі.

Польща була найбільшою державою, що відділяла СРСР від Німеччини. Сталіна – всупереч пропагандистським заявам – насправді не цікавила ні дружба, ні співпраця з нею. Він хотів мати повну свободу у вирішуванні питань, пов'язаних з кордонами, державним устроєм, органами влади і долею мешканців Польщі. Історія показала, що він мріяв не тільки про загарбання майже половини території Польської Республіки, але також про послідовне поневолення всієї польської держави.

Тоді Польща ще залишалася політично значущим, хоча – з огляду на невеликий воєнний потенціал – не найголовнішим членом антигітлерівської коаліції. Саме тому Кремль діяв поступово. Політику агресії проти Польської Республіки він реалізував поетапно. Після задоволення одних вимог, висував наступні. Упродовж перших місяців 1943 року метою Сталіна було зниження авторитету і зменшення значення Польщі в коаліції,

а потім поступове витіснення її з союзницької арили, а в результаті – зведення до ролі лише об'єкта в міжнародній політиці імперій.

Кремль почав з провокаційних дій, внаслідок яких радянсько-польські відносини ставали все більш напруженими – наприклад, полякам, які вийшли з радянських таборів і місць ізоляції, нав'язав радянське громадянство. Одразу після цього він наказав польським комуністам, які перебували в Радянському Союзі, оголосити заснування в СРСР так званого Союзу польських патріотів, що імітував представлення інтересів незалежних середовищ, які були проти керівництва Польщі. Насправді це був додатковий і повністю підпорядкований інструмент антипольської політики і радянської пропаганди. Москва наполегливо робила все можливе, щоб у двосторонніх відносинах напруга постійно зростала.

АГРЕСІЯ ВСЕРЕДИНИ КОАЛІЦІЇ

Навесні 1943 року президент США Франклін Делано Рузвельт змінив ставлення до радянських територіальних вимог – відійшов від принципу захисту всієї території польського союзника від радянських претензій. Свою позицію він чітко виразив під час візиту у Вашингтоні британського міністра закордонних справ. Це означало, що відтепер принципи Атлантичної хартії не будуть застосовуватися до Польщі та інших середніх і малих держав Центральної та Східної Європи, щодо яких СРСР висував свої імперські претензії. Президент не послухав також деяких своїх чиновників, які закликали до того, щоб почати вимагати від росіян пошанування суверенітету Польської Республіки під загрозою припинення масових поставок озброєння і військової техніки.

Переказана британцям ще напівофіційна інформація про те, що США змінили свою позицію щодо радянських територіальних вимог, швидко долетіла до Кремля. У таких обставинах Сталін дійшов висновку, що від вимог стосовно анексії східної частини території Польщі він може перейти до конкретних дій, спрямованих проти польської держави.

Радянський диктатор передусім хотів позбутися всіх обмежень, які впливали з польсько-радянських дипломатичних відносин. Тому він шукав відповідного приводу, щоб їх розірвати. Він використав для цього оприлюднення факту катинського розстрілу, здійсненого СРСР, удаючи обурення «німецькими наклепами». Радянське керівництво

оголосило, що цей злочин скоїли німці і почало вимагати від Польщі, щоб вона підтвердила всю радянську брехню в цій справі. Поляки, ясна річ, на таке піти не могли.

25 квітня 1943 року Москва розірвала дипломатичні відносини з Польщею. Це означало цілковиту ліквідацію польських представництв в СРСР і, як наслідок, позбавлення поляків будь-якого дипломатичного захисту в цій країні. Одночасно зростала кількість радянських претензій щодо Польщі – тепер вже не тільки до територій, але ще й до осіб, які входили до складу керівництва Польської Республіки.

У такий спосіб Польща стала єдиною державою серед активних членів антигітлерівської коаліції, яка ще в період війни відчула на собі агресивну радянську політику. На першому етапі Радянський Союз здійснював цю політику передусім на ниві дипломатії і пропаганди. На наступному, починаючи з 1944 року, він використовував мілітарні та поліційні засоби.

Сильні радянські партизанські загони, які діяли на території окупованого німцями Віленського краю і в районі Новогрудка, вже тоді одержали наказ повної ліквідації підрозділів Армії крайової. Крім того, розпочалося знищення польського населення, яке надавало їй підтримку.

У кінці 1943 року на конференції в Тегерані безпосередньо з уст Рузвельта і Черчилля Сталін одержав таємну згоду на анексію східної частини Польщі – проявом цього стало визначення так званої лінії Керзона східним кордоном Польщі. Саме таким чином, за спиною союзників, Кремль почав активну підготовку до створення конкурентних «польських» осередків влади.

АКЦІЯ «БУРЯ»

Упродовж років окупації Польська підпільна держава вела підготовку до реалізації плану так званого загального повстання. Розбудовувалися конспіративні військові структури, проходили підготовку партизанські кадри, нагромаджувалася зброя – щоб у відповідний момент за підтримки польських частин з заходу (авіації і парашутної бригади) завдати німцям рішучого удару. Повстання повинно було початись одночасно по всій Польщі в той момент, коли німецькі сили будуть слабнати. Таким чином, планувалося, щоб Польщу визволили західні союзники і польські збройні сили. Ця концепція мала шанси на

■ Генерал Казімеж Соснковський – головнокомандувач Польських збройних сил у 1943–1944 роках (НЦА)

здійснення за умови втілення в життя плану англосаксонського вторгнення в Європу з балканського напрямку. Америка і Велика Британія відмовилися від «балканського» сценарію (в тому числі під тиском СРСР), але не всі надії були втрачені. Їх зміцнював факт успішного наступу в Італії, де до грудня 1943 року було зайнято Сицилію і всю південну частину Апеннінського півострова.

Однак з часом щораз реальнішою ставала перспектива того, що до Польщі ввійде Червона армія, яка не поділяла польських прагнень до відновлення незалежності. Виникла необхідність змінити мілітарні плани на такі, які своїм військовим і політичним характером примусили б СРСР дотримуватися союзницьких принципів щодо Польщі, передбачених Атлантичною хартією, і поважати її суверенітет.

Саме тоді було опрацьовано нову концепцію антинімецької операції Армії крайової – план «Буря». Її завданням були збройні операції в різних регіонах Польщі безпосередньо перед входженням на польську територію радянських військ. Планувалося, що в безпосередньому тилу німців проходять місцеві повстання, що польські сили визволятимуть великі й малі міста, отже, радянська сторона сприйматиме польську сторону як союзника і господаря цих територій. Цивільні і військові структури, які виходитимуть з підпілля, почнуть створювати вже офіційну адміністрацію й поліцію, одночасно підтверджуючи свою готовність до подальшої боротьби з німцями спільно з радянською стороною в рамках антигітлерівської коаліції. Передбачалося, що політичні та пропагандистські фактори, зміцнені підтримкою англосаксонських союзників, примусять Радянський Союз поважати польські органи влади і польський суверенітет.

У відповідності до воєнної логіки, Польща розраховувала на те, що її військові зусилля принесуть відповідні медійні та політичні результати в таборі союзників. Інших інструментів впливу в неї не було.

ДАРЕМНІ ЗУСИЛЛЯ

У січні 1944 року – вдруге за період війни – Червона армія перетнула східний кордон Польщі. 20 січня 1944 року уряд Польщі зробив заяву, в якій говорилося про те, що «Польський народ категорично і рішуче відкидає радянські претензії щодо східних територій польської держави».

■ Вхідження загонів Армії крайової до Щербешина на Люблінщині в рамках акції «Буря», 26 липня 1944 р. (АІНП)

Перші польські підрозділи АК, які розпочали операцію «Буря», знаходилися на Волині. На початку липня 1944 року підрозділи з Віленського краю і району Новогрудка взяли участь у кількадеденних боях з німцями за Вільно. До боїв у місті приєдналася Червона армія. Армія крайова взяла участь у боях за Львів і сотні інших міст і селищ.

У ході боїв на фронтах командири радянських підрозділів користувалися допомогою АК, багаторазово офіційно висловлювали подяку солдатам, які надають їм підтримку у війні з Німеччиною. Але після закінчення боїв радянська сторона підступно (в тому числі в ході спеціально організованих спільних «штабних нарад») арештовувала командирів АК. Одночасно розпочалось обеззброювання і затримання тисяч бійців АК. Частина з них було включено до формувань, підпорядкованих Москві, частину арештовано і відправлено в табори в далеких регіонах СРСР. Тих, хто намагався зберегти свою свободу і чинив опір, Совіти жорстоко вбивали. Хвиля масових радянських репресій в черговий раз накрила також мирних польських жителів. Нова окупація східної Польщі стала доконаним фактом.

■ Генерал Тадеуш Бур-Коморовський
– головний комендант Армії крайової в 1943–1944 роках (НЦА)

Проте все це стосувалося лише тих земель, які Сталін відкрито вимагав для Радянського Союзу. Поляки не знали, яким чином поводитиме себе радянська сторона на захід від лінії Бугу («лінії Керзона»), тобто на територіях, польський статус яких вона офіційно не ставила під сумнів. Збройні сили Армії крайової вирушили на боротьбу і в рамках операції «Буря» воювали в районі міст Люблін і Ряшів, на східній Мазовії, на краківській і келецькій землі, самостійно визволяючи сотні населених пунктів.

Виявилося, що Сталін не визнав законної влади Польщі і на цих землях реалізував власний імперський сценарій. У Москві він створив повністю підпорядкований йому Польський комітет національного визволення. СРСР оголосив цей Комітет єдиною владою Польщі на захід від лінії Керзона. Криваві радянські репресії щодо тисяч солдатів АК та інших патріотичних організацій, а також щодо службовців адміністрації Польської підпільної держави продовжувалися на обох берегах Західного Бугу. У такий спосіб СРСР, що був членом антигітлерівської коаліції, завдавав ударів по бійцях іншої союзницької держави. Цими діями Сталін хотів призвести до повної ліквідації структур Польської

підпільної держави, а потім створити на території Польщі зовсім нову державу, повністю підпорядковану Кремлю.

Фрагмент заяви Уряду Польщі від 5 січня 1944 року, зробленої у зв'язку з черговим перетиним Червоною армією лінії довоєнних кордонів Польської Республіки:

Польський Народ першим чинив опір німецькому нашестю і впродовж уже майже чотирьох років, попри безприкладні жертви і страждання, невтомно бореться з насильством, не породивши Квіслінга і не йдучи на жодні компроміси і співпрацю з загарбником. [...] Саме тому Польський Народ має право очікувати повної справедливості і компенсації, як тільки визволиться від окупації ворога. Якнайскоріше повернення суверенної польської державної влади на визволені землі Польщі і захист життя й майна її громадян є необхідною умовою цієї справедливості. [...] Польський Уряд, який є єдиним і законним керманічем і виразником Польського Народу, і який визнається Польщею і поляками у вигнанні, а також прихильними урядами та вільними народами [...], констатує нетлінне право Польщі на незалежність, урочисто затверджене спільними для всіх Об'єднаних Націй принципами Атлантичної хартії і положеннями відповідних міжнародних трактатів. [...] Уряд Польщі очікує, що Радянський Союз [...] шануватиме права й інтереси Польської Республіки та її громадян.

Джерело: *Oczekujemy uszanowania praw Rzeczypospolitej i jej obywateli. Oświadczenie Rządu RP*, „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza”, 6 I 1944.

ВАРШАВСЬКЕ ПОВСТАННЯ

Найяскравішим прикладом боротьби за право Польщі на незалежність було Варшавське повстання, яке почалося 1 серпня 1944 року – саме в той час, коли радянські військові підрозділи наближалися до Вісли. У визволених Армією крайовою районах столиці до відкритого виконання своїх обов'язків приступили державні структури Польської Республіки. Сталін не сподівався, що військо, утворене в конспірації з людей, які в повсякденному житті удавали мирних жителів, буде спроможне ефективно і довго воювати з регулярною, озброєною з голови до п'ят німецькою армією.

У той же час відбудова вільної Польщі на території столиці руйнувала його плани, пов'язані з перенесенням до Варшави маріонеткового Польського комітету національного визволення, і до того ж суперечила поширюваній радянською стороною тезі про

■ Наказ командувача Армії крайової ген. Бура-Коморовського про початок відкритої боротьби з німецькими загарбниками в окупованій Варшаві («Інформаційний бюлетень», 2 серпня 1944 р.)

те, що Армія крайова – це фікція, а єдина справжня сила в Польщі – це комуністи. Більш за все Москву влаштовувало б швидке придушення повстання руками німців і ліквідація основних сил армії підпільної держави.

Тому Сталін спочатку заперечував, що в столиці почалися будь-які бої. Але швидко виявилось, що німці не можуть придушити повстання за декілька днів. Тоді в Кремлі було прийнято рішення про застосування щодо польського повстання ворожих кроків. У першу чергу, Сталін зупинив наступ Червоної армії на Варшаву, відмовившись від реалізації недавніх планів, в які входило завдання удару по місту. Він дав Гітлеру час для повної ліквідації польських сил.

Водночас західні союзники вирішили надати повстанцям допомогу – повітряним шляхом доставити зброю, боєприпаси і продовольство. У середині серпня 1944 року вони попросили радянську сторону дозволити літакам, які скидатимуть над Варшавою

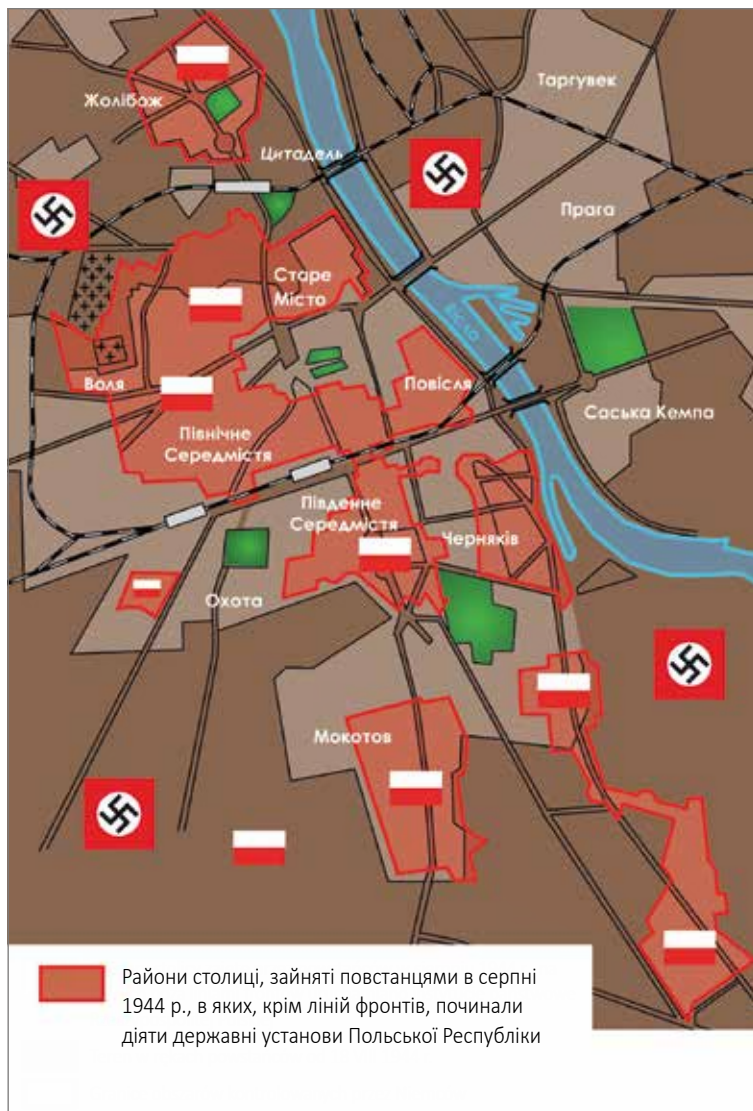

■ Група повстанців у Варшаві в серпні 1944 р. (Wikimedia Commons)

допомогу, робити проміжні посадки на аеродромах з радянського боку фронту. Це б суттєво збільшило обсяг союзницької допомоги місту. До цього часу літаки змушені були брати з собою величезні запаси пального, щоб повернутися на аеродроми в Італії, і на призначені для повстанців речі залишалось мало місця. Це був період найбільших успіхів повстання. Тоді допомога могла б потрапити прямо до рук солдатів АК. Але радянська сторона категорично відмовила союзникам – вона не хотіла, щоб поляки-повстанці одержували більше допомоги. Посол Великої Британії, якого викликав до себе віце-міністр закордонних справ СРСР Андрій Вишинський, одержав красномовну інформацію: «Радянський уряд не може цього дозволити. Бої у Варшаві, до яких залучили жителів міста, це справа виключно авантюристів, і радянський уряд не може бути до цього причетним».

У середині серпня 1944 року головний комендант Армії крайової генерал Тадеуш Бур-Коморовський наказав усім добре озброєним підрозділам АК прийти на допомогу столиці. У цей же час німецькі і радянські війська почали бойові дії, метою яких було

ВАРШАВСЬКЕ ПОВСТАННЯ У ПЕРШІ ТИЖНІ БОЇВ У СЕРПНІ 1944 Р.

Maciej Mikulski

■ Німці, яких виводять зі здобутого польськими повстанцями будинку ПАСТи в Середмісті Варшави (АІНП)

НІМЕЦЬКІ ТА РАДЯНСЬКІ ДІЇ ПРОТИ ПОЛЬСЬКИХ ЗАГОНІВ, ЩО ЙШЛИ НА ДОПОМОГУ ВАРШАВСЬКИМ ПОВСТАНЦЯМ У 1944 Р.

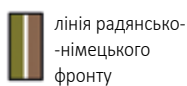
Райони, в яких на польські загони Армії крайової, що йшли на допомогу варшавським повстанцям, напали, розбивали під час боїв або роззброювали чи блокували:

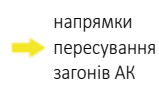
німецькі
війська

радянські
війська

лінія радянсько-
німецького
фронту

напрямки
пересування
загонів АК

зробити все можливе, щоб солдати, які вели бої в столиці, не одержали підтримки ззовні. Німці зупиняли і ліквідували загони, що йшли з північної і західної Мазовії, радомсько-келецького округу, з Малопольщі. На територіях, де знаходилися радянські війська, радянська сторона розшукувала, обеззброювала і знищувала партизанські загони, які продиралися в напрямку Варшави з Підляшшя, східної Мазовії, Люблінщини, Ряшівщини і навіть Львівщини. Це був парадоксально останній під час цієї війни прояв фактичної (хоча й позбавленої офіційних домовленостей) радянсько-німецької співпраці, націленої на досягнення військово-політичних цілей, знову спрямованих проти Польської Республіки.

КАПІТУЛЯЦІЯ

У таких обставинах солдати АК упродовж двох місяців героїчно воювали на барикадах столиці, захищаючи її від німців, які мали величезну військову перевагу. Гітлер швидко використав ті можливості, які йому дало загальмування радянського наступу. Це створило умови для використання величезної переваги німецьких підрозділів, у розпорядженні яких була велика кількість боеприпасів і важкої техніки.

У захоплених районах міста німці здійснювали масові вбивства – вони знищили понад сто тисяч мешканців столиці. Згодом комуністична пропаганда впродовж кількох десятиліть називала вбитих «жертвами повстання», хоча насправді це були чергові жертви масових німецьких злочинів, здійснюваних поза фронтом.

До другого тижня вересня радянська сторона не дозволяла британським і американським літакам з допомогою для повстанців здійснювати посадки і заправляти пальне. Після кількох тижнів Варшавського повстання в різних куточках світу з'являлися статті, які показували істинні цілі Москви, що хотіла дозволити німцям швидко ліквідувати повстання. У середині місяця радянські війська зайняли правобережні райони міста. У другій половині місяця, коли в руках повстанців були вже тільки залишки зайнятих районів міста, радянські війська, які стояли на другому березі Вісли, вирішили – з пропагандистських міркувань – спробувати переправити декілька підрозділів на протилежний берег. Операція мала бути проведена силами, обмеженими лише однією армією радянського фронту. Це було тактичне з'єднання, яке складалося з поляків. Такі вузькомасштабні дії

не мали нічого спільного з операцією (яку запланували раніше і від якої відмовилися після вибуху повстання) наступу на місто загальними силами кількох радянських армій з використанням танкових сил, артилерії та авіації. Тепер десантна операція проводилася без відповідної підтримки. Вона не дала відчутних військових ефектів і закінчилася кривавою поразкою. Інші бойові дії, які радянська сторона здійснила під кінець Варшавського повстання, також мали скоріше пропагандистський, а не практичний сенс.

На початку жовтня 1944 року, після 63 днів запеклих боїв з переважними силами ворога, повстанці підписали акт капітуляції.

Після того, як Гітлер установив контроль над містом, він віддав наказ зрівняти Варшаву з землею. Зі столиці вигнали всіх мирних мешканців, які залишилися в живих. Користуючись дальшою бездіяльністю радянської сторони, впродовж наступних місяців німці системно, будинок за будинком, спалювали і підривали всі райони Варшави.

РАДЯНСЬКИЙ СОЮЗ ВИКОРИСТОВУЄ ПОЛЯКІВ

У боях з німцями на східному фронті брали участь також ті поляки, яким радянська сторона не дозволяла вступати в лави формувань, підпорядкованих керівництву Польської Республіки.

У 1943 році після розриву відносин з Польщею Радянський Союз оголосив, що при Червоній армії будуть створюватися нові польські формування, – повністю підпорядковані СРСР, але з польською назвою і польською національною символікою. Командувачем Сталін призначив Зигмунта Берлінга, пониженого в званні за дезертирство колишнього підполковника Війська Польського, що таємно співпрацював з НКВС. Дивізія, яку він формував, повинна була стати для Сталіна важливим інструментом нової фази пропагандистсько-дипломатичної гри проти Польщі.

Більшість простих солдатів, яких направляли на службу в створюваній формації, вбачали в цьому шанси на повернення до Польщі. З політичних міркувань радянське керівництво направило частину підрозділів на фронт вже в жовтні 1943 року (в район селища Леніно в Білорусії), хоча вони ще не закінчили проходження військової підготовки. Невдовзі було оголошено про утворення Першого польського корпусу, який в грудні 1943 року нараховував 32 тис. солдатів.

Ці загони пройшли політичний контроль та індоктринацію, які супроводжувалися жорсткими репресіями за будь-які спроби виявлення поглядів, що суперечили нав'язаній ідеології і пропаганді.

Після того, як у 1944 році СРСР в черговий раз зайняв польські землі, почалося систематичне збільшення кількості таких підрозділів шляхом примусового набору на службу в них солдатів з патріотичних організацій. Вони були розбудовані до розміру двох армій, які в серпні 1944 року разом нараховували понад 107 тис. осіб (до кінця року цифра досягла 275 тис.). Це й надалі були підрозділи, повністю підпорядковані не польській, а радянській владі. Поляки не мали впливу на те, як будуть використовуватися ці формування у військових діях або в політиці Сталіна. Однак в тих місцях, куди їх відправляли, вони завзято користувалися можливістю вести боротьбу проти німців.

Поляки з цих підрозділів захищали від німців плацдарми на Віслі. Вони брали участь у згаданій вище спробі висадки десанту на територію лівобережної Варшави, а пізніше, у вересні 1944 року, захищали завойовані там плацдарми. При цьому прості солдати, не знаючи подробиць радянських планів, думали, що це дійсно початок ефективної допомоги повстанцям, які й надалі захищали столицю. Насправді радянська сторона і тоді не проводила жодних масштабних операцій, щоб зайняти Варшаву, і тільки чекала, коли німці повністю придушуть повстання.

У лютому і березні 1945 року підрозділи однієї з армій були відправлені на прорив Поморського валу. Пізніше підпорядковані радянському керівництву польські частини взяли участь у форсуванні річки Одер і в штурмі Берліна, а крім того – в рамках пражської операції Червоної армії – в кровопролитних боях на Лужиці.

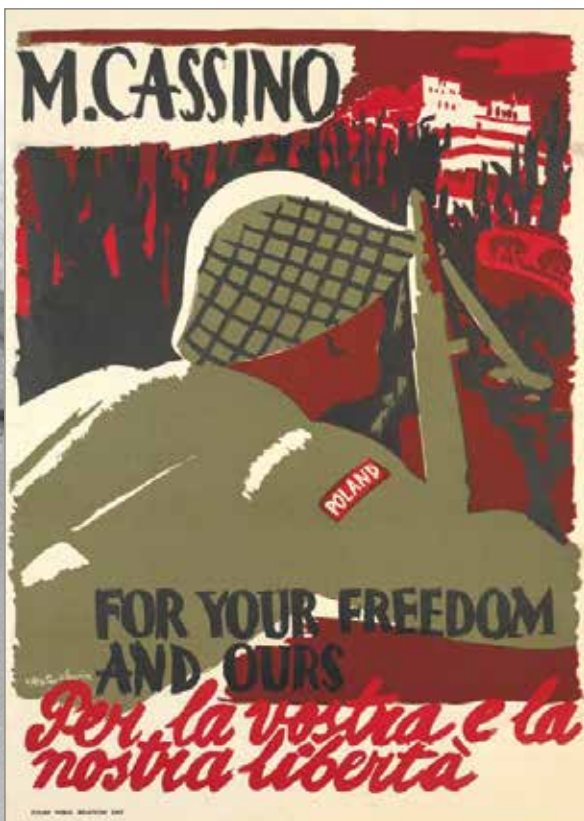
«ЕНІГМА» І ВИЗВОЛЕННЯ ЄВРОПИ

У 1944–1945 роках Військо Польське брало участь у визволенні Італії, Франції, Бельгії і Голландії.

Частини Другого польського корпусу Владислава Андерса, які склалися переважно з поляків, евакуйованих з Радянського Союзу до Ірану і на Близький Схід, наприкінці 1943 року і в перші місяці 1944 року були перекинуті для участі в боях на Апеннінському півострові. У травні 1944 року після запеклих боїв поляки здобули Монте-Кассіно,

■ Генерал Станіслав Мачек – командувач польської Першої танкової дивізії, яка брала участь, зокрема, у визволенні Франції, Бельгії і Голландії (НЦА)

- «For your freedom and ours» – плакат з 1944 р., присвячений польським солдатам, які здобули Монте-Кассіно (Імперський військовий музей)

відкриваючи військам союзника дорогу на Рим. Пізніше вони визволяли від німців десятки італійських міст і селищ, у тому числі П'єдімонте, Анкону (червень–липень 1944) і Болонью (квітень 1945).

Польські кораблі брали участь в операціях, пов'язаних з організацією і забезпеченням висадки союзників у Нормандії. Польські моряки брали участь у битві за Атлантику, в організації конвоїв у Мурманськ, а також у бойових діях на Середземному та Егейському морях. Починаючи з серпня, вони воювали у північній Франції під час Фалезької операції (8–22 серпня 1944 р.), визволяли бельгійські Іпр і Гент та голландську Бреду (28–30 жовтня 1944 р.). Перша самостійна парашутна бригада воювала під містом Арнем (21–25 вересня 1944 р.). Крім того, поляки брали участь в боях на річці Маас. У травні 1945 року вони захоплювали північні регіони Німеччини, в тому числі Вільгельмсгафен.

■ Польський прапор на руїнах монастиря Монте-Кассіно (ПІМС/Центр КАРТА)

ФОРМУВАННЯ ТА БОЙОВИЙ ШЛЯХ ДРУГОГО ПОЛЬСЬКОГО КОРПУСУ

ГЕНЕРАЛА АНДЕРСА

- Третій Рейх, його союзники і території, окуповані до 22 червня 1941 р.
- Найдальші територіальні рамки німецького східного фронту в 1941–1942 роках
- Кордони Польщі в 1939 р.
- Місця формування польських підрозділів під командуванням ген. Андерса
- Пересування підрозділів армії Андерса, маршрут їх евакуації з СРСР та бої карпатських стрільців в Африці
- Бойовий шлях Другого польського корпусу ген. Андерса в Італії
- Пересування солдатів Другого польського корпусу до Великої Британії після закінчення війни

■ Маріан Реєвський – польський математик і криптограф, який у 1932 р. розгадав механізм німецького шифрувального пристрою «Енігма». Передача цих даних британцям дозволила перехопити найтаємніші плани щодо воєнних дій німців під час війни (Світлина з колекції Яніни Сильвестшак)

Що стосується досягнень поляків у боротьбі з Третім Рейхом, неможливо не згадати про заслуги польських криптографів (на чолі з Маріаном Реєвським), які першими розгадали механізм німецького шифрувального пристрою «Енігма». Вже на початку тридцятих років вони не тільки зламали шифри, але ще й виготовили точні копії цієї машини. Упродовж наступних років вони її вдосконалювали, створюючи криптологічну «бомбу» – пристрій для дешифровки німецьких повідомлень. Безпосередньо перед вибухом війни екземпляри «Енігми» і всю документацію поляки переказали французькій і британській розвідці, що дозволило союзникам продовжити і поглибити розробки, пов'язані з дешифровкою німецьких депеш і наказів.

Завдяки тому, що шифр «Енігми» було зламано, можна було перехоплювати німецькі накази і військові плани, що сприяло успішному проведенню багатьох операцій альянтів.

■ Військовий цвинтар польських солдатів, що загинули в боротьбі за визволення Італії. Лорето біля Анкони (Світлина Мацея Коркуця)

ВІЙНА БЕЗ ПЕРЕМОГИ

З самого початку війни збройні сили Польської Республіки брали участь у боях за визволення Норвегії, Франції, Великої Британії, Італії, Бельгії і Голландії. Західноєвропейські народи, визволені від німецької окупації, могли повернутися до мирного життя і почати відбудову своїх держав.

Хоча Польща брала активну участь у подоланні Німеччини в Другій світовій війні, визволити власну територію вона не могла, оскільки була окупована Червоною армією. Союзники полишили Польщу на «милість» сталінської держави. СРСР анексував майже половину дотеперішньої державної території Польської Республіки і поневолив решту польських земель. Він не допустив відродження незалежної Польщі. Її законний уряд, який з 1939 року керував боротьбою за незалежність, змушений був перебувати за межами батьківщини.

У самій Польщі керівництво країною здійснювали представники комуністичної влади, призначені СРСР і контрольовані радянською армією та НКВС. Комуністи в Польщі

усвідомлювали той факт, що більшість суспільства їх не підтримує. Утриматися при владі вони могли тільки за допомогою сили.

Невипадково на території всієї Польщі квартирували стрілецькі і прикордонні полки НКВС, головним завданням яких було ламання опору суспільства. Ці частини проводили широкомасштабні акції пацифікації на територіях, які вдалося визволити від німецької окупації. Разом із створеними під радянським наглядом силами комуністичного Управління безпеки вони здійснювали криваві репресії: вбивали, арештовували, відправляли в табори, які знаходились в глибині СРСР. І хоча терор мав загальний характер, головною «ціллю» репресій були особи, пов'язані із структурами Польської підпільної держави, політичні діячі тй бійці АК та інших патріотичних організацій.

Багатьох заарештованих відправляли в швидко організовані табори НКВС (зокрема, в Скробові та Рембертові); додатково використовувалась інфраструктура, яка залишилася після німецьких концтаборів. Зловісної слави набула філія концтабору Аушвіц в місті Явожно – в повоєнні роки там знаходився Центральний трудовий табір. Новими ув'язненими заповнили частину будівель, які німці збудували для табору Аушвіц-Біркенау. На цій території НКВС відкрив табори № 22 і № 78. Крім того, було створено також комуністичні табори, які підпорядковувалися Управлінню безпеки. Крім німців, до них відправляли також схоплених поляків.

Фрагмент спогадів в/о верховного головнокомандувача генерала Владислава Андерса про день капітуляції Німеччини:

Коли обмін нотами і депешами у справі арештованих радянською Росією представників руху боротьби й опору проти Німців у Польщі остаточно загострився і похмурою тінню накрив перспективу післявоєнного миру, прийшло повідомлення про те, що воєнні дії в Європі закінчилися повною капітуляцією Німеччини, підписаною в Реймс 7 травня о 2.41, а потім в Берліні 8 травня о 0.16. Це був великий день в історії всього світу і велике полегшення для мільйонів людей. Ми, поляки, на жаль, не могли взяти участі в загальній радості цієї миті. Навіть гіркота самотньої боротьби у вересні 1939 року в Польщі, на самому початку тієї завірюхи, була мізерною в порівнянні з нашою самотністю в недолі серед переможної радості союзників. Перемога, якій ми сприяли величезною кількістю пролитої крові і роками страждань польського народу, не стала нашою долею. Польський *V-Day* ще не надійшов.

Джерело: W. Anders, *Bez ostatniego rozdziału. Wspomnienia z lat 1939–1946*, b.m.w., b.d.w., s. 332.

НОВІ ЗЛОЧИНИ

Совіти відкривали тимчасові польові табори: людей тримали у викопаних у землі глибоких ямах, нашвидкуруч вкритих дахом і огорожених колючим дротом. Ілюстрацією радянського терору може бути концентраційний табір НКВС, який відкрили поблизу штабу Першого українського фронту і штаб-квартири маршала Івана Конєва в селі Тшебуска біля Ряшева. Табір існував з серпня до середини листопада 1944 року. В цьому таборі в надзвичайно негуманних умовах перебувало близько 1700–2500 в'язнів. При проведенні слідчих дій їх катували, завдаючи фізичних і моральних страждань. Частина в'язнів вивозили в табори на території СРСР. Інших під покривом ночі Совіти перевозили в ліс поблизу села Тужа, де потім розстрілювали.

Ще одним символом радянського терору повоєнних часів є так звана августівська облава – операція, проведена в липні 1945 року. Її жертвами стали мешканці Сувальщини і південних територій Литовської Республіки. Операцію провели силами 45 тис. солдатів

■ Останки солдатів Армії крайової, вбитих совітами в населеному пункті Тужа під Ряшевом восени 1944 р. після повторного входження Червоної армії до Польщі. Світлина з ексгумації, проведеної у 90-і роки ХХ ст. (Світлина Мацея Коркуця)

■ Пам'ятник жертвам радянських злочинів, учинених щодо вояків Армії крайової в лісах біля населеного пункту Тужа під Ряшевом восени 1944 р. (Світлина Мацея Коркуця)

Першого білоруського фронту і 62-ї дивізії внутрішніх військ НКВС, а також солдатів формувань, підпорядкованих польським комуністам. Ці частини прочісували села в пошуках всіх тих, хто надавав підтримку патріотичному підпіллю.

На допитах затриманих били і катували. Радянські офіцери проводили відбір в'язнів і відправляли їх в місця масових страт. Тільки в рамках августівської облави і тільки на території Польщі було затримано, як мінімум, 1878 польських громадян – як мінімум, понад шістсот з них ніколи не повернулося до своїх домівок.

Карта терору розширювалася внаслідок діяльності в'язниць і слідчих ізоляторів, якими керували комуністи, – розпорошених по всій Польщі і заповнених десятками тисяч осіб.

Продовжувалися відправки вглиб СРСР. Починаючи з 1944 року і до кінця 40-х років на території «післялятинської» Польщі радянські служби арештували, інтернували, депортували і вивезли в радянські концтабори близько 45–50 тис. громадян Польщі польської національності (без урахування осіб інших національностей). Жорстоких репресій зазнало також польське населення на територіях, приєднаних до Радянського Союзу.

Арешти мали для радянської сторони ще й економічний сенс. Після війни в СРСР бракувало кваліфікованих шахтарських кадрів, отже, була потрібна рабська сила для роботи в шахтах. Саме тому після того, як Червона армія увійшла до Верхньої Сілезії, чоловіків віком від 17 до 50 років затримували і вивозили в СРСР – в табори рабської праці.

Ситуація поляків під владою Червоної армії, описана в конфіденційному внутрішньому звіті призначеного комуністами краківського воєводи (червень 1945 року):

Ставлення населення до радянських солдатів – спочатку безоглядно доброзичливе і навіть дружнє – почало неухильно погіршуватися. Причиною є повсюдні надмірні конфіскації та обов'язкові платежі, які мусить сплачувати населення, а в ще більшій мірі правопорушення солдатів Червоної армії. Звіти повітських старост, що містять довжелезний список злочинних дій, скоєних щодо життя і майна громадян, нападів, крадіжок, звалтувань жінок, навіть неповнолітніх дівчат, убивств чоловіків, які ставали на їх захист, – це явище щоденне. [...] Розчарування, страх і почуття невпевненості охопило населення до такої міри, що вирішення цієї справи можна назвати одним з найскладніших моментів.

Джерело: Archiwum Państwowe w Krakowie, Urząd Wojewódzki II, 905, Sprawozdanie sytuacyjnego mianowanego przez komunistów wojewody krakowskiego Adama Ostrowskiego za czerwiec 1945 r., k. 22.

- Населений пункт Гіби в північно-східній Польщі. Місце вшанування пам'яті поляків, убитих радянським НКВС у рамках августівської облави влітку 1945 р. (Світлина Мацея Коркуця)

ТЕРОР НА ЗЕМЛЯХ, ПРИЄДНАНИХ ДО СРСР

На східних землях Польської Республіки, приєднаних до СРСР, проходили пацифікаційні операції та операції з ліквідації польського партизанського руху, членів якого Совіти називали «білополяками» або «агентурою лондонського уряду». На території Новогрудка внаслідок пацифікаційних операцій щодо осіб, які ухилялися від примусового набору до радянських військових загонів, «мирне населення охопив панічний жах і воно почало ховатися по лісах або там, де було можна – всіх схоплених чоловіків, які переховувалися, розстрілювали без суду і слідства на місці. Багато страт проведено публічно через повішення. Крім того, вбивали – причому цілими групами – тих, хто будь-яким чином був пов'язаний з АК, а їх господарства, як правило, підпалювали. Схоплених чоловіків, які не ховалися, відправляли в радянські робітничі батальйони або депортували вглиб СРСР, і тільки невеликий їх відсоток відправлено в армію Берлінга», – написано в матеріалах керівництва Польщі, підготовлених в якості обвинувального акту, який висував СРСР звинувачення в агресії і терорі.

Ще в період війни на території Віленського краю, тепер розділеного кордоном Литовської і Білоруської радянських республік, Совіти придушували опір польського партизанського руху і мирного населення. Наприклад, навесні 1945 року проводилися широкомасштабні систематичні операції з «ліквідації бандитських груп» в районі міст Вільнюс, Тракай, Гродно, Ошмяни, Молодечно. «На території згаданих районів упродовж усього зимового періоду активно діяли білопольські банди «Армії крайової», – повідомляв штаб Внутрішніх військ НКВС Білоруського округу в квітні 1945 року. – «Операція з ліквідації бандитських формувань повстанців проводиться поетапно, відрізок за відрізком, зі сходу і з заходу в напрямку міст Ошмяни, Ів'є і Верени [мабуть, йдеться про місто Варена]; з півдня і південного заходу в північному напрямку районів Ліда і Радунь, а також в напрямку південної частини повіту Тракелі [тракайського] ЛРСР». Тільки в цій операції взяло участь 3,5 тис. солдатів Внутрішніх військ НКВС, які «затримали або вбили» 3174 особи. Такі операції проводились і в наступні місяці.

Після проведеної УПА різанини польського мирного населення і після здійснених радянською владою нових депортацій польських мешканців (на землі, що знаходилися в західному напрямку від нового кордону) польський елемент практично зник з території колишніх Волинського, Львівського, Тернопільського і Станіславівського воєводств.

НОВІ КОРДОНИ

У лютому 1945 року, в Ялті, Сполучені Штати і Велика Британія за спиною Польщі офіційно погодилися на приєднання до СРСР східної частини Польщі.

Було зрозуміло, що Польща, як жертва німецької агресії, повинна отримати території за рахунок земель агресора. На конференції в Потсдамі було остаточно вирішено, що Польща отримає південну частину Східної Пруссії та землі до лінії річок Одер і Ниса-Лужицька.

Совіти використали цей факт у пропагандистських цілях, говорячи про «переміщення» Польщі і приховуючи таким чином правду про силою здійснену анексію східних земель. Крім того, придбання на заході і півночі не компенсували територіальних втрат на сході. Остаточна загальна площа Польщі в нових кордонах у порівнянні з довоєнною територією стала меншою на цілих 20 відсотків. За східним кордоном опинилися польські культурні центри (Львів, Вільнюс), дрогобицький нафтовий басейн та землі, на яких віками мешкали мільйони поляків.

Ще перед приходом радянських військ кілька мільйонів німців із сходу втекло або було евакуйовано керівництвом Третього Рейху на захід. На конференції в Потсдамі держави-переможниці прийняли рішення про переселення до окупаційних зон союзників німецького населення, яке населяло території на схід від річок Одер і Ниса-Лужицька. У рамках операції було переселено наступних 3,5 млн німців.

- Ялтинська конференція, лютий 1945 р. Західні альянти погодилися на чергові поступки Сталіну, який прагнув до анексії польських східних земель і поневолення решти країни. Сидять зліва направо: прем'єр Великої Британії Вінстон Черчилль, президент США Франклін Делано Рузвельт, очільник СРСР Йосип Сталін (Бібліотека Конгресу)

ЗНИЩЕННЯ І ПОГРАБУВАННЯ

Втрати Польщі були величезними. За деякими оцінками, національне багатство зменшилося на цілих 38 відсотків. Нові землі на заході не могли компенсувати цих втрат, тому що знаходилися в катастрофічному стані. Ситуацію погіршували росіяни, які свідомо знищували здобуті міста. Це відносилось як до великих (Гданськ), так і до менших населених пунктів (Ниса в Нижній Сілезії). Промислові підприємства на цих територіях розграбовувалися Червоною армією, яка ставилася до всієї колишньої німецької інфраструктури як до своїх військових трофеїв. Совіти вагонами вивозили до СРСР обладнання з промислових, енергетичних та транспортних об'єктів. Здійснювався демонтаж цілих фабрик, заводів і виробничих ліній. Вивозилось устаткування, техніка та сільськогосподарські вироби. Крім того, Совіти демонтували і вивезли частину промислової інфраструктури з центральної Польщі.

Упродовж усієї війни німці організовано грабували польські витвори мистецтва й об'єкти культурної спадщини. Для німецьких службовців грабунок був повсякденним явищем. Але траплялися також організовані форми грабунку творів мистецтва з приватних будинків, палаців і храмів.

■ Варшава, знищена німцями (фрагмент із видом на руїни Старого Міста), 1945 р. (НЦА)

■ У 1945 р. Червона армія зайняла Нису в Нижній Сілезії. Уже після закінчення військових дій совіти підпалили місто (публічний домен)

Після того, як бійці Червоної армії витіснили німців і зайняли польські маєтки і палаци, вони нищили культурні пам'ятки і цінності. Прикладом може послужити палац Пшецлав поблизу міста Мелець, на подвір'ї якого червоноармійці спалили весь багатотомовий бібліотечний фонд, або палац Шембеків у Малопольщі, який був спалений вщент у 1945 році. За наказом Сталіна комуністи приступили до операції, метою якої було позбавлення власності, а потім ліквідації польських землевласників. Це був перший етап знищення суспільної структури польської держави.

ДЕМОГРАФІЧНА КАТАСТРОФА

Збройний напад німців та їх союзників на Польщу призвів до колосальних демографічних втрат – їх дуже складно компенсувати в історичному масштабі. У результаті Польща стала значно меншою країною також з точки зору демографічного потенціалу. Війна

забрала життя майже 6 млн громадян Польської Республіки. Половина з них – це страчені Третім Рейхом євреї та громадяни Польщі єврейського походження.

Величезну кількість польських мешканців було вирвано з рідних земель, приєднаних до СРСР, і переселено із східних територій на західні і північні понімецькі землі.

Справжній масштаб демографічної катастрофи, викликаної війною, показує порівняння з Іспанією, від якої – з точки зору кількості населення – перед війною Польща була більшою на понад 1/3. У 1938 році населення Іспанії було майже на 10 млн громадян меншим (25,3 млн) за населення Польщі (34,7 млн). У 1945 році мешканців Польщі було вже майже на 3 млн менше, ніж мешканців Іспанії, яка тоді дійшла до рівня 26,8 млн громадян. Населення Польщі, яке зазнало фізичного знищення, депортацій та поневолення, тоді становило лише 23,9 млн.

Крім того, відсутність незалежності, радянське поневолення, комуністичний терор, ліквідація вільної ринкової економіки і чергові декади планової економіки в тоталітарній системі доповнювали остаточні підсумки війни, розпочатої тоталітарним Третім Рейхом і закінченої перемогою тоталітарного СРСР. Сталін заборонив Польщі брати участь у здійсненні плану Маршалла.

ПОНЕВОЛЕНИЙ СОЮЗНИК

Коли на конференції в Сан-Франциско (квітень–червень 1945 року) народжувалась Організація Об'єднаних Націй, ніхто не уявляв собі того, що серед держав-засновниць не буде Польщі, яка першою піднялася на боротьбу з німецькою агресією. Сталін був категорично проти того, щоб Польщу представляв законний уряд Польської Республіки, який продовжував перебувати у вигнанні. Своєю чергою, західні держави не визнавали маріонеткового комуністичного «уряду», створеного влітку 1944 року з нав'язаного Сталіном полякам Польського комітету національного визволення.

У результаті Польща була єдиною державою-засновницею ООН, яка – як це не дивно – взагалі не була присутньою на засновницькій конференції.

У 1945 році Сталін послідовно реалізував програму цілковитого знищення державних структур Польщі, відновлених на території країни в рамках Польської підпільної держави. На конференції в Ялті вожді трьох держав затвердили здійснену Радянським

Союзом раніше анексію східних польських земель. У той самий час, всупереч принципам Атлантичної хартії, всупереч легітимному керівництву Польщі, було зроблено заяву про створення нового (тимчасового) уряду для польських земель на захід від Бугу. Це мала бути структура, створена за участі точно не названих «демократичних вождів як із самої Польщі, так і поляків з-за кордону», яка проведе – як раніше було оголошено – вільні парламентські вибори.

У березні 1945 року, у відповідності до цієї постанови, радянське керівництво запросило все щеза-конспірованих лідерів Польської підпільної держави на зустріч, на якій планувалися перемовини щодо майбутнього Польщі. Попри надані гарантії безпеки, після дводенних розмов їх схопили, арештували і переправили до московської в'язниці.

У червні 1945 року СРСР організував «постановочну» імітацію процесу, на якому обвинувальний акт незаконно пред'явлено цілій групі польських лідерів. У такий спосіб вони були вилучені з процесу формування нового «ялтинського» уряду.

Три особи, яких було засуджено до багаторічного ув'язнення, а саме віце-прем'єр Польської Республіки Ян Станіслав Янковський, його заступник Станіслав Ясюкович та головний комендант АК генерал Леопольд Окулицький ніколи не вийшли з радянської в'язниці: вони стали черговими жертвами радянського режиму.

■ Генерал Леопольд Окулицький, останній головний комендант Армії крайової. У березні 1945 р. арештований НКВС, згодом засуджений у показовому політичному процесі лідерів Польської підпільної держави. Пізніше совіти визнали, що він «помер у в'язниці» в 1946 р. (Інститут Підпільної Польщі/ Центр КАРТА)

РАДЯНСЬКІ ГАРНІЗОНИ

Цей «ялтинський» так званий Тимчасовий уряд національної єдності *de facto* було створено в Москві в червні 1945 року. Всупереч обіцянкам, він був лише розширенням комуністичного уряду, посади в якому обіймали люди Сталіна. До нього допустили лише

■ Томаш Арцішевський – прем'єр-міністр уряду Польської Республіки у вигнанні в період з листопада 1944 р. до липня 1947 р. (НЦА)

кількох політиків з патріотичного табору на чолі з колишнім прем'єр-міністром Станіславом Міколайчиком. Вони самі та їх головна політична партія (Польська селянська партія) моментально опинилися в меншості, і хоча вони мали своїх представників в уряді, їх роль було зведено до ролі переслідуваної опозиції.

Хоча склад Тимчасового уряду національної єдності не можна було вважати таким, що представляє все суспільство, західні союзники (згідно з тим, що було оголошено в Ялті) встановили з ним дипломатичні відносини, відмовляючись від попередніх домовленостей щодо визнання законним уряду Польської Республіки на чолі з прем'єр-міністром Томашем Арцішевським та президентом Владиславом Рачкевичем. США і Велика Британія зробили це 5 липня 1945 року. Після них це зробили ще кілька десятків країн світу.

У той же час Сталін навіть не збирався дозволити проведення вільних виборів, про які було заявлено в Ялті. Він повністю усвідомлював той факт, що комуністична партія не має в польському суспільстві жодної підтримки. З цієї точки зору ситуація в Польщі діаметрально відрізнялася від ситуації хоча б у сусідній Чехословаччині, де комуністична партія мала сильну підтримку і без фальсифікації результатів перемогла на парламентських виборах у 1946 році.

У Польщі комуністи, призначені на владні посади Радянським Союзом, розуміли, що на справжніх виборах вони не одержать потрібної кількості голосів, не говорячи вже про перемогу. Тому вони не допустили проведення справжніх вільних виборів. У 1947 році було проведено вибори, але не було допущено до підрахування бюлетенів, які знаходилися в урнах. Результати оголошено на основі протоколів, від початку до кінця підроблених людьми Сталіна під наглядом комуністичної політичної поліції (УБ). У такий спосіб було оголошено перемогу комуністів.

І тоді, і в наступні декади «гарантією» існування влади комуністів у Польщі були гарнізони Радянської армії. Уже в травні 1945 року на базі Другого білоруського фронту сформовано так звану Північну групу військ Червоної армії (з 1946 року Радянської армії), яка залишилася в Польщі на довгі роки. За приблизними підрахунками, кількість солдат на момент її утворення становила близько пів мільйона.

Фрагмент звіту польської конспіративної організації «Свобода і незалежність» про діяльність у 1945 році політичної поліції (Управління безпеки), підпорядкованої комуністичним органам влади, створеним СРСР:

Донедавна НКВС розцінював Управління безпеки як допоміжну службу. Сьогодні воно становить окрему одиницю. Дізнання і слідства веде офіц[ер] НКВС, який вивчає всі справи. [...] залежність УБ від НКВС сьогодні є великою таємницею [...]. УБ абсолютно не дотримується демократичних принципів громадянських свобод, гарантованих конституцією. Арешти осіб відбуваються без рішення суду (або прокурора), арештованого тримають – інколи навіть 10 місяців без рішення суду – в таємній в'язниці УБ без жодного слідства. Ув'язнені перебувають там в жахливих антисанітарних умовах, напівголодні; дізнання проводяться з застосуванням тортур. Польські громадяни передаються радянським органам і вивозяться в Росію, де їх судять радянські суди, що є абсолютним порушенням принципів суверенітету. У більшості випадків УБ розстрілює в'язнів без рішення суду [...]. Ніхто не займається питаннями безпеки життя і майна громадян. Службовці УБ самі і спільно з таємними бойовими дружинами Польської робітничої партії беруть активну участь у пограбуваннях і разом з ними (елемент, що складається з найгірших покидьків) здійснюють підступні вбивства.

Джерело: Studium Polski Podziemnej, Londyn, Archiwum Delegatury WiN, Kolekcja 19, teczka 1, Ocena położenia wewnętrznego opracowana przez Józefa Maciołka ps. „Roman” na podstawie sprawozdań informacyjnych za rok 1945.

ОПІР

Законний уряд Польської Республіки у вигнанні, в черговий раз полишений західними союзниками на самоті, в надзвичайно складних умовах намагався протриматися впродовж наступних десятиліть, вірячи у відновлення незалежності.

До 1947 року відкриту політичну боротьбу вела Польська селянська партія. Збройний опір поневоленню чинили сильні партизанські загони. У різних регіонах Польщі відбувалися сутички з підрозділами НКВС, які проводили каральні операції, з комуністичними

формуваннями Управління безпеки і внутрішніх військ. Партизани провели сотні успішних операцій, визволяючи людей з в'язниць та слідчих ізоляторів, завдаючи ворогові великих втрат. Важливу роль у патріотичному підпіллі відіграли загальнопольські структури організації «Свобода і незалежність» і Національні збройні сили.

До 1947 року в багатьох регіонах опір проти комуністів за своїм масштабом нагадував антирадянське повстання. Після 1947 року збройне патріотичне підпілля, яке втратило надію на зміну геополітичної ситуації, поступово слабшало. Наприкінці 40-х років в лісах ще залишались окремі партизанські загони, які поступово перетворювалися в «групи виживання». Останній партизан був убитий під час комуністичної облави в 1963 році.

Так само, як у 1939 році Польща зупинила політику поступок західних європейських держав німцям, у другій половині 40-х років вона відіграла важливу роль у пробудженні лідерів вільного світу від летаргічного сну політики поступок Москві. Варшавське повстання і опір поляків проти поневолення показували істинне обличчя агресивної радянської політики. Джордж Кеннан, один з головних «архітекторів» американської доктрини стримування комунізму, яка увійшла в історію як «доктрина Трумена» (1947 р.), детально описав, як досвід Польщі і поляків, які вже в 1944 році відчули на собі радянську імперську політику, показав йому всю сутність політики Сталіна.

Трагедія польського суспільства полягала в тому, що в 1944–1945 роках, тобто тоді, коли полякам ще можна було ефективно допомогти, Захід не був готовий до розуміння нових загроз і припинення політики поступок Москві. У 1947 році Польща стала зневоленою країною за залізною завісою. Представники польських політичних середовищ і керівництва у вигнанні, а також представники патріотичного підпілля і польські політики далі намагалися розбудити сумління лідерів вільного світу.

Попри все, доля Польщі, як зневоленої насильством союзницької країни, мала вплив на зміни в міжнародній політиці. Небезпідставно британський історик Пол Джонсон зауважив, що і Друга світова війна, і «холодна війна» почались з опору Польщі тоталітаризмові: «Колесо історії знову закрутилося, починаючи з того моменту, коли його в серпні 1939 року зупинив пакт Сталіна з Гітлером. Тепер Росія на світовій арені представляла нове тоталітарне загарбництво». У такий спосіб Польща, хоча й була поневолена на багато декад, взяла участь в обороні вільного світу від обох тоталітарних режимів. А що б сталося, якби в 1939 році німці не зустріли опору і надалі користувались би політикою поступок? Що відбулося б, якби поляки не вели визвольної боротьби, яка викривала злочинну сутність

радянського імперіалізму? В якому напрямку пішла б світова історія, якби західна політика поступок СРСР припинилася не в 1947 році, а набагато пізніше? Ось запитання, які варто ставити – навіть якщо ми ніколи не дамо на них відповідей.

СТІЙКІСТЬ НАРОДУ

Наслідки Другої світової війни і комуністичного поневолення відчуються і будуть відчуватися впродовж наступних десятиліть. Величезні втрати – в тому числі в суспільній матерії – які завдали нав'язані Польщі німецький і радянський тоталітарні режими, ніколи не будуть компенсовані.

Попри всі удари, що випали на долю поляків, вони залишились народом, який чинив опір під час кожної декади комунізму. І хоча підтримуване Москвою комуністичне керівництво жорстоко його придушувало, поляки проявляли постійну готовність вести

■ Польща під радянською окупацією в 1945 р. Партизани з підпільного патріотичного загону перед акцією звільнення комуністичної в'язниці в Радомі у вересні 1945 р. (АІНП)

боротьбу проти нав'язаної системи. Кровопротитні вуличні бої і сутички, метою яких була боротьба за свободу, відбувалися ще не один раз: у 1956 році в Познані, у 1970 році на узбережжі Балтики, а також упродовж усіх вісімдесятих років ХХ століття. Страйки, бунти та акції протесту – ще частіше. Попри всі заходи комуністів, базу суспільного бунту становили мільйони робітників. Їх загальні страйки в 1980 році привели до заснування «Солідарності» – першої в комуністичних країнах незалежної профспілки.

З розповідей про визвольну боротьбу, про Польську підпільну державу, Варшавське повстання і післявоєнний опір комуністичному режиму виростав дух боротьби нових поколінь поляків. У такій атмосфері «Солідарність» дуже швидко перетворилася в десяти-мільйонний суспільний рух, який у вісімдесяті роки ХХ століття сприяв занепаду комунізму не тільки в Польщі (у 1989 р.), але й у всій Центральній і Східній Європі.

У випадку Польщі боротьба за незалежність, розпочата в момент вибуху війни в 1939 році, закінчилася лише через 50 років. Лише в 1990 році відбулися перші, рахуючи від міжвоєнного періоду, вільні демократичні вибори. Саме тоді Ришард Качоровський, останній президент Польщі у вигнанні (тобто останній наступник президента Польської Республіки Владислава Рачкевича) урочисто передав символи президентської влади першому президенту Третньої Речі Посполитої Лехові Валенсі.

Радянські (російські) гарнізони вийшли з Польщі лише в 1993 році – рівно через 54 роки після радянської агресії 1939 року і майже через 50 років після зневолення Польщі Радянським Союзом у 1944–1945 роках.

ІНСТИТУТ
НАЦІОНАЛЬНОЇ
ПАМ'ЯТІ